Војислав Богићевић

СТАЊЕ РАЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

ПРЕД УСТАНАК 1875 - 1878

Сарајево, 1950

Војислав Богићевић

СТАЊЕ РАЈЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ПРЕД УСТАНАК 1875—1878 ГОДИНЕ

(Поводом 75-годишњице устанка у Херцеговини и Босанској Крајини 1875—1878)

Увод

Моћ војно феудалне организације Османске империје почела је да опада средином XVII вијека. Опадање се вршило постепено да би у другој половини XVIII вијека узело пуног маха и снажно се одразило на друштвеном животу државе разним унутрашњим потресима и трзавицама.

Многобројни војници од заната, нарочито спахије и јањичари, били су осјетно економски погођени престанком турске офанзивне моћи, јер су им ратови, поред онога што су добивали као награду за војну службу, доносили знатне приходе. Научени на лак и нерадин живот, спахије су настојале да се, не бирајући сретства ни начина, што боље обештете. Велики број ових беспослених војника оручио се у Србију и Босну и отпочео путем насилног укмећивања сељака — читлучењем, да осигура себи приходе за добар и лак живот.

Они су при том искоришћавали слабост централне власти, па се ни мало нису обазирали на постојеће одредбе које су владале у односима између господара и држаоца земље, формално су склапали уговоре са новим обрађивачима земље чифчијама-кметима и као власници-читлук-сахибије, одређивали су својевољно висину прихода што им је кмет морао да даје од годишње љетине.

Турска држава, знајући да та феудална аристократска класа има јак утицај на непросвјећене муслиманске масе и да је њена помоћ потребна држави за случај каквог сукоба са којом страном силом, или за случај унутрашњих немира, толерисала је све ове незаконите радње, премда су турски државници били свјесни, да се на тај начин поткопавају темељи државе, ствара незадовољство код иначе обесправљене раје и да то може осим унутрашњих неприлика, створити неприлике и међународног карактера.

У овој радњи на неколико мјеста су цитирани чланци Х. Крешевљаковића Капетаније и капетани... Л. О. Баркана Чифлук у преводу Х. Хаџибегића. Оба чланка штампана су у овом Годишњаку, а цитирана мјеста су дозволом аутора узета док су чланци били у рукопису. — В. Б.

Спахије међутим, свјесни немоћи централне турске власти, издашно су је искоришћавали за своје интересе. Они су постепено престали да се одазивају на позив Порте да у пуној мјери учествују у ратовима које је Турска водила са Русијом или Аустријом, а то је доводило стварању нерасположења турских руководећих фактора према босанским спахијама[1]) и заузимању оштријег става у појединим питањима која су између Порте и њих била на дневном реду. Спахилук, који је био насљедно лено добивено од државе за војничку службу, постепено је постајало власништво спахија, а институција капетанија која је била своје врсте у Босни, игра знатну улогу у вршењу административне и судске власти путем капетана који су махом били спахије.[2]) Капетани су искоришћавали свој положај да би се обогатили на рачун раје, а централна власт је била немоћна да их позове на одговорност за њихова разна рђава рађења, јер су се »ослањали на разуздану јањичарску војску и њихове праваке баше«.[3])

Порта је била присиљена да спроводи реформе не само да би се могла такмичити са осталим напреднијим државама, него и да би зауставила ширење незадовољства у народу и својеглавост спахија, што је доводило у немогућност и редовно прибирање државних пореза од поданика.

Реформе су изводили са више или мање енергије и са више или мање успјеха султани Селим III (1789—1808), Махмуд II (1808—1839) и Абдул-Меџид (1839—1860).

Одредбе појединих реформа, осјетљиво су погађале интересе босанске феудалне класе. На првом мјесту је то било приликом укидања јањичарског реда 1826 године, за владања Махмуда II., а онда са укидањем спахилука Хатишерифом од Гилхане 3 новембра 1839 г. С тим у вези требала је да буде укинута и десетина коју су спахије убирали од држаоца земље као награду за војничку службу држави. Знајући да би то изазвало отпор и незадовољство код спахија, Порта је најприје оставила право спахијама до 1840 г. да убиру десетину, а онда ју је те године укинула и ипак толерисала све до 1851 г. да је и надаље убиру, када је у доба Омер-паше Латаса коначно узета из њихових и прешла у државне руке. Посљедица тога, свакако је било појачано читлучење.

Тадањи босански везир Мехмед Хусреф-паша (1840—1843) могао је тек дјеломично (у Посавини) да спроведе одредбе Хати-

[1]) Босанско муслиманско феудално племство добило је пријекор од султана због слабог одзива у аустро-турском рату 1778—1791. Исти случај се десио 1828/29 када Босанци не хтједоше да узму учешћа у руско-турском рату. (Анте Бабић, Босанско село кроз историју »Преглед«, Сарајево 1940 с. 139).

[2]) Види о томе расправу Хамдије Крешевљаковића у Годишњаку Историског друштва БиХ за 1950 под насловом Капетаније и капетани у БиХ.

[3]) Бабић, цит. дјело 139.

шерифа, јер су тај посао отворено и снажно ометали читлук-сахибије.[4])

Друга реформа која је погађала феудалну класу, била је завођење закона о судовима и давања важности свједочењу немуслиманске раје 1840 г. Премда се ни тај закон није могао досљедно спроводити, спахије, које су искоришћавале судове у разним аграрним парницама, били су и овом реформом погођени и оштећени.

Докле је то ишло и како се отворено испољавала слабост турске централне власти, видјело се и 1843 г., када је нови везир Хаџи Ћамил-паша у жељи да спроведе султанске одредбе у погледу чифчиско-агинских односа, рекао сакупљеним босанским феудалцима на скупштини у Травнику 1847 г.: »Ја хоћу да царску вољу испуним и вама заповиједам да раја буде рахат; ја нећу новаца ни глоба, новаца имам и цар ми доста даје, а има ми и 75 година; ја хоћу да ми се раја не потужи и на рахатлуку буде; ја војске немам, него ће раја бити моја војска, с њом ћу на вас ударити ако ме не послушате и царску вољу не испуните«.[5])

Важна новина у односима чифчиско-агинским изведена је г. 1848 за везировања Тахир-паше, када је укинуто беглучење (ангарија) и као компензација »оштећеним« читлук-сахибијама, заведена трећина као јединствен допринос чифчија у Босни и Херцеговини. До тога времена допринос чифчија није био свуда једнак, али је сељак на штету свога рада морао да ради агама, колико су тражили и да при томе подноси разна понижавања. Опште је познато да трећина није заведена нарочитим султанским ферманом, него да је то својевољно дјело Тахир-паше и босанске феудалне аристократије, али је Порта и у овој ствари остала беспомоћна. Па не само што је сељак морао да подноси далеко теже терете давања агама, ни само беглучење није престало, него је у мањој или већој мјери продужено све до устанка 1875 г.

Најзад је дошло доба реформа, које је путем силе почео да спроводи Омер-паша Латас 1850—1851 г. Реформе су до тога времена биле многобројне и разноврсне као: завођење редовне војске, судске и административне реформе, регулисање аграрних односа итд. Поред тога што су се заоштравали односи између обесправљене раје и муслиманске феудалне класе, још су се више

---

[4]) Владислав Скарић, Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека, Годишњак Историског друштва БиХ 1949 с. 10. Хатишериф од Гилхане имао је у неку руку да буде magna carta, па је у Цариграду објављен са великом помпом. На основу Хатишерифа издавао се низ закона који су послије били састављени под именом »tanzimati hairije« (= срећне или спасоносне уредбе). Хатишериф је предвиђао рекрутовање Муслимана сразмјерно броју становника. Др. Милан Прелог, Повијест Босне у доба османлиске владе 1739—1878, II, 59.

[5]) »Новине далм. хрв. славонске« г. 1848 бр. 100. Цит. код. Јул. Јеленића, Култура и босански Фрањевци, II, 256.

заоштравали односи између ових других и Османлија, који су називани »Туркушама«, а мржња је ишла тако далеко да су они сматрани узроком расула Османске империје. Сматрајући себе правим чуваром османлиских традиција, успјевало је муслиманско феудално племство да око себе окупља широке муслиманске масе, чиме је заштићавало своје интересе, како против сусједа, тако и против хришћанске раје.

У доба Омер-паше је 1851 г. унеколико регулисан однос између кметова и читлук-сахибија. У наредби која је те године објављена каже се да постоје двије врсте читлука: 1) читлук-сахибија даје чифчији земљу и зграде, волове и сјеме, а љетина се, пошто се извади државна десетина, дијели напола; 2) читлук-сахибија даје земљу и зграде, а чифчија волове, сјеме, ограду и алат (чифчија само у неким крајевима гради себи кућу), а кад се извади десетина, добива читлук-сахибија трећину прихода љетине. Ни ове наредбе нису се читлук-сахибије придржавале, него су и надаље тражили од чифчије више него што треба.[6])

Стање угњетене раје у Босни и Херцеговини, не само што се није поправило ни послије досад поменутих реформама, које су углавном имале само теоретски карактер и које су такођер само теоретски имале значење у толико наглашаваној једнакости пред законом свих поданика Османске империје.

Послије низа побуна угњетене раје и разних претставака упућиваних Порти и путем Беча, или директним изашиљањем депутација, најприје је објављен Хатихумајум 18 фебруара 1856 г., а онда Саферска наредба од 14 сафера 1276 (12 септембра 1859).

Хатихумајум је изазвао велико нерасположење не само код муслиманских феудалаца, него и код турских чиновника свих кругова ради својих одредаба о равноправности и једнакости

[6]) Вл. Скарић, Из прошлости... 9—12. Како се раније плаћала десетина уз давање читлук-сахибији непосредно послије укидања спахилука 1839 г. види се из цитираног приказа врста читлука према рукописној хроници Салих еф. Хусејновића, како то Скарић доноси и Годишњак Истор. друштва БиХ за 1949: а) читлуци на којима су земља, зграде, тежачки алат, волови и сјеме припадали читлук-сахибији, који је земљу обрађивао сам или са најамницима, он је давао само државни десетину; б) читлук-сахибино је све, али му земљу ради кмет-чифчија; кад приспије жетва, извади се десетина и сјеме а остало дијеле напола читлук-сахибија и чифчија; в) земља и зграде су читлук-сахибине, а алат и волови чифчијини, за сјеме се не каже чије је; при подјели љетине извади се најприје десетина, а остало се дијели тако, да читлук-сахибија према плодности земље добије трећину или четвртину, а остатак узме чифчија; г) земља је читлук-сахибије, алат чифчијин, за волове и сјеме се не вели ништа. На оваквим читлуцима биле су двије врсте земаља: чифчиске и беглучке. Сваки чифчија има засебан свој комад земље уз који нема ни комада беглука, јер је сав беглук читлук-сахибија резервисао за себе. Све чифчије обрађују беглучку земљу заједнички ангаријом. За тај посао не добијају никакве плате, а љетину осим десетине узима читлук-сахибија. Са оних других земаља које обрађују чифчије овак за се, љетина се дијели тако да се најприје одвоји десетина, а од осталог читлук-сахибија добије петину, шестину, па чак и деветину. Све остало је чифчијино (Мувекитова хроника).

хришћана са муслиманским поданицима Турске.[7]) Па ни сами хришћани нису га са радошћу примили, јер су знали да нема никаквих гаранција за његово спровођење у дјело, а да се тиме појачавају прогони раје ради све веће интерконфесионалне мржње. Хатихумајумом је укинут дуго уобичајени харач, мјесто кога је заведена војница (беделија, аскерија, или још у народу позната кременија), која је ради начина убирања и повећања, значила мјесто олакшања нови притисак.

Стање раје погоршало се већ и послије реформама које су спроведене за Омер-паше Латаса, јер су озлојеђени муслимански феудалци сручили сав свој бијес на обесправљену рају, а послије објављивања Хатихумајума, учестала су чак и насиља. То је опет с друге стране довело до окупљања и заједничке акције кметова.

Стањем у Босни све се више интересују велике европске силе, нарочито Аустрија која је већ одавно била бацила своје око на Босну и Херцеговину и пажљиво пратила прилике у Босни, удешавајући рад својих конзула како је кад требало.

Несмиљено наплаћивање агинских и државних дација доводи до великог осиромашења сељака. Са једним плугом и једном запрегом ради пет до шест рајинских кметовских кућа, а стока се продаје у бесцијење, да би се могао платити порез.[8])

Порта је 1859 г. сазвала конференцију танзиматског вијећа у циљу рјешавања питања трећине. Конференцији је присуствовало 42 члана из Босне, од тога половина претставника посједника читлука, а половина претставника кметова.

Послије тога је објављена напријед поменута Саферска наредба.[9]) По тој наредби имало је да се изврши поравнање о давању између читлук-сахибија и чифчија у босанском ајалету и херцеговачком санџаку, које је до тада било уређено постојећим обичајима на половину, трећину, четвртину и петину. Даље се у § 13 утврђује за сваки санџак напосе, како је до тада био обичај у давању и како ће се у будуће давати, а затим се износе опште одредбе које вриједе за све санџаке:

Сарајевски санџак. Утврђено је обичајно право давања какво је гдје и било: у већини мјеста трећина, а у неким половина. У мјестима са трећином, уведена је трећина и од воћа (дотле је била половина). Читлук-сахибија подиже нове и поправља старе чифчиске куће; које је подигао сам чифчија, сам их чифчија и поправља. Укида се свако беглучење.

---

[7]) Види пријевод Хатихумајума у Бос. Пријатељу III, 92—98.

[8]) Васиљ Поповић, Аграрно питање у Босни и Херцеговини и турски нереди за вријеме реформног режима Абдул Меџида (1839—1861). САН, Београд 1940 с. 155.

[9]) Текст Саферске наредбе налази се код Трухелке, Хисторичка подлога аграрног питања, дјеломично код Ј. Холечека, Босна и Херцеговина за вријеме окупације, Београд 1902 с. 5 и д. и у Гласнику закона и наредаба за БиХ 1880. Саферску наредбу је Земаљска влада у Сарајеву одмах у цијелости примијенила послије окупације 1878. Такођер и у цит. дј. В. Поповића с. 316 и д.

Травнички санџак. Гдје је у већини мјеста постојала трећина, а на врло мало мјеста четвртина и петина, остају та давања као и прије. Уредба о воћу као и у сарајевском санџаку. Беглучење укинуто. На читлуцима са четвртином и петином, не може се измијенити квота давања. Задржане неке обавезе радова чифчије читлук-сахибији.

Бањалучки санџак. Задржан систем трећине, од воћа $1/4$, мјесто досадање $1/3$.

Зворнички санџак. Задржана трећина. У свима кадилуцима даваће се $1/3$ сијена.

Херцеговачки санџак. На неким мјестима $1/3$, а на неким $1/2$, $1/4$ и $1/5$.

Последњи 7 § садржава опште одредбе. Читлук-сахибија није могао дићи чифчију са читлука, осим ако чифчија не би хтио да се брине о обрађивању земље и ако на тај начин лиши читлук-сахибију прихода са земље, или ако без икаква узрока неће да даје читлук-сахибији припадајући му дио рода. Али и у том случају, читлук-сахибија је морао да га тужи власти, а власт да ствар испита и ако се увјери да се чифчија не може убудуће поправити, онда ће се чифчија уз сагласност власти уклонити са читлука. Ако је чифчија од своје воље хтио да остави читлук, онда је то могао учинити у вријеме вршидбе, обавијестивши читлук-сахибију, иначе ако би га оставио у невријеме, морао је уз сагласност власти платити евентуалну штету.

Читлук-сахибије нису смјеле давати у закуп свој дио рода са читлука под пријетњом судске казне. Одређено је да се склопе писмени уговори између читлук-сахибије и чифчија пред судом.[10])

Карактеристика Саферске наредбе састојала се у томе, што су њом углавном кодифицирани кметовски односи онако како су постојали послије Тахир-пашиног укидања беглучења и увођења трећине. Олакшице које је предвиђала Саферска наредба биле су мале и односиле су се само на нека споредна давања и укидање давања трећине под закуп. Подизање кућа од стране читлук-сахибије значило је да чифчија осим кметовског права нема никакве својине. Чак и кметовско право није признато насљедно кметовској породици, него се морало обновити приликом смрти домаћина.[11])

Саферска наредба, премда је њоме само незнатно олакшано стање кметова, није проведена у пракси, нешто ради немара владе, а нешто ради устанака који су се убрзо послије тога јавили у Босанској Крајини и Херцеговини. Како ћемо доцније видјети, влада

---

[10]) Опширније код Поповића у цит. дј. 281—2. Код Хюлечека с. 84 и д.

[11]) Холечек, цит. дј. 84. Ту се још додаје да »ако хоће бег да прода земљу на којој сједи сељак као закупац, сељак има право на куповину и с куповином стиче сва права на земљу коју је дотле имао бег. Кметовско је право, каже Холечек, насљедно, али се није могло ни продати, ни пренијети. Само слободан читлук, имање, на ком није било кметова са својим правом, може бег дати другоме под закуп, или за себе задржати.

је у току устанка 1875—8 г., публиковала низ других наредаба којима је стање кметова било олакшано, али је све то касно дошло и у та бурна времена се није уопште могло примијенити.

Како смо напријед поменули, све наведене реформе и најзад и њихово насилно увођење, осјетно је повриједило дотадање привилегије муслиманске феудалне класе, појачало јаз између раје и читлук-сахибија, а како ћемо видјети доцније, дало је и могућности хришћанским трговцима и посједницима да се на лак начин дочепају читлука и да и сами постану аге, односећи се према кметовима не мање бездушно, него што су то чинили муслимански феудалци.

Пошто су реформама привилегије феудалаца биле знатно оштећене, ступили су ови у отворену борбу са отоманским властима. Те борбе између спахија против централне власти потрајале су од 1838—1850 г., када је Омер-паша Латас сломио отпор феудалаца. Буне спахија добиле су карактер борбе за административну независност од Порте и постижу свој циљ утолико да Порта, поред свих настојања није могла да спроведе одредбе објављених реформа.

Приликом ових буна спахија, највише је страдало село, јер је сељак морао да се опредијели за једну од двије противничке странке и што су борбе прелазиле преко његових поља, а терете буна морао је он да поднесе.

У својој борби против феудалаца, централна власт је апеловала на виши православни и католички клер да задржавају сељаке, да не стају на страну бегова, као што је у сељачким бунама тражила да вјерски старјешине смирују побуњене сељаке. Као накнаду за то, турске власти су цркви једној и другој, односно њеном вишем клеру чинили разне услуге, опраштајући их од плаћања државних пореза, па чак и од џулуса, вјерског пореза што су га морали да плаћају немуслимански вјерски старјешине.

Карактеристичан је примјер што га наводи Струкић, који каже да је 1854 г. босански валија Хуршид-паша довикнуо пред читавим меџлисом у Сарајеву: »Узимајте од сваког десетину, паша био, кајмекам био, џамија била, вакуф био, осим самих фратара. Њих је девлет (држава) мехаф учинио (изузео) и нећу да ми такве даве (тужбе) од фратарски десетина више икад долазе«.[12])

Додворавање турским властима православних владика Грка (фанариота), опште је познато, због чега су и због своје незајажљиве себичности били омражени у народу.

Однос горњег слоја хришћанске буржоазије према страдањима сељака

У Босни и Херцеговини се у току XIX вијека вршио снажан економски преображај. У крилу феудалног поретка који се распадао, постепено је продирао капитализам, а стим у вези ства-

[12]) Струкић, Повијесне цртице Крешева, Сарајево 1899, 120.

рала се и буржоазија, чији се трговачки слој, у тежњи за што бржим стицањем капитала непријатељски односно према угњетеном сељаку, па су и сами хришћански трговци настојали да у циљу личних интереса искористе невоље кметова.

Нарочито од поменутог објављивања трговачког закона, дата је и трговцима немуслиманима већа могућност трговања. Они су ступали у везе са иностраном трговином и сами, нарочито Срби, постепено преузимали трговину у своје руке. То су опет могли, одржавајући добре односе са корумпираним и подмитљивим турским чиновништвом и држећи се подаље од бунтовне раје. Премда су робно новчани односи помало продирали и у село, размјена робе између села и града била је малена због натуралног карактера сеоске привреде, јер је сељак производио скоро све што му је требало, а трговац је куповао под јевтину цијену вишак његових производа и водио зеленашке послове, када је сељак западао у тежак положај не могући удовољити обвезама према аги и држави. Због експлоатације коју је вршио град над селом, заоштравају се супротности, а из тога произлази ортаклук са Турцима. Слично је било и у Србији, а народ је такве људе презирао и називао их »турским улизицама«.[13])

Руски научник и конзул у Босни Александар Гиљфердинг, који је шездесетих година пропутовао Босну, изнио је о томе своја карактеристична запажања. Он пише: »Неки између православних мјештана сналажљивији су и који су умјели да се додворе властима, богатили су се у вријеме најстрашнијег угњетавања јањичара и хватали трговину у своје руке. На тај начин, скоро у свима босанским градовима, нарочито у оним гдје је трговина развијенија (Сарајево, Б. Лука, Тузла, Брчко, Нова Варош и др.) створена је нарочита каста трговаца, која међу православним становништвом чини аристократију своје врсте. Између сељака и трговаца у Босни такве су супротности, као у нас између спахије и кмета. Трговци су у Босни повезани међусобно врло јаком сталешком свијешћу и тај сталеж на несрећу, готово увијек засјењује прости народ и увијек зна да се додвори турским властима и да им одлично служи. Трговци се увијек служе наклоношћу грчког владике и држе га у својим рукама. Ослањајући се на пашу и на владику, они сами имају у свему глас што се тиче православног становништва. Богатији занатлије приближавају се трговцима, а сиромашнији простом народу. Огромна је разлика између православних грађана трговаца и сељака земљодјелаца. Ови први немају шта да се жале на своју судбину, јер је њихов живот и имање скоро у пуној сигурности. Они не плаћају ни десетине, ни других даћа које искључиво падају на леђа земљодјелаца, који морају половину свога прихода да дају закупцу и бегу. И владици грађани плаћају несравњено мање него сељаци. На несрећу, православни трговци не сматрају се ни најмање обавезним да се брину

---

[13]) Светозар Марковић, Србија на Истоку, Београд 1946, 19.

с својој сељачкој браћи. Они су увијек нијеми када се тиче њихових сопствених џепова. У крајњој мјери су егоисти. Чак се радо придружују Турцима да би могли да пљачкају своју сељачку браћу. Многи православни трговци узимају у закуп десетину, или узимају под аренду имања пропалих бегова и тешко оним сељацима који им падну шака: православни их трговци горе опљачкају него муслимани. Стога је православни трговац у очима сељака у реду осталих угњетача: »Велику неправду (зулум) трпимо од ага, мудира, десетара, владика и трговаца« — то је фраза коју од простог Бошњака чујете на сваком кораку«.[14])

Говорећи о односу трговаца и сељака, наставља Гиљфердинг: »Градски сталеж, сматра сељаке опасним људима, од којих треба бити што даље и односити се према њима као према презреном и непријатељском сталежу. Они не само што им не помажу, него им трговци у свакој прилици шкоде пред Турцима; не само што се не заузимају за њих, него ако сељаци и помисле да се жале на неподносиву тежину свога положаја, онда трговци увјеравају власт да је то лаж и да су сељаци бунтовници. То је разумљиво, јер је сав тај трговачки сталеж кајишарски. Они сељацима скоро ништа не продају, јер се сељаци сами хране и одијевају, него купују од сељака много сировина и препродају у Аустрију. Што сељак више пропада, тим је од њега лакше купити жито, вуну и сл. Ти кајишари увозе из Аустрије сваковрсну мануфактурну и колонијалну робу и продају је у Босни муслиманима — опет иста корист, јер кад муслимани (мисли феудална аристократија — В. Б.) узимају много од кмета, они се на тај начин богате и радо све и свашта купују. Тако сталеж богатих православних грађана чини засебну класу која би могла да мисли на опште добро и на просвјећивање народа у Босни. Мјесто тога она стоји на страни завојевача и помаже му свим силама у пљачкању сиромашних, патничких и непросвјећених сељака«.[15])

Илија Гарашанин, који је у влади Михајла Обреновића стварао план устанка хришћана против турске управе на Балкану, постављајући у циљу те пропаганде агенте по разним балканским земљама, па и по Босни, препоручивао је да се за агенте »никако не узимају трговци у Босни, јер они пазе само свој интерес и зато се боје буне«.[16]) Позната културна радница из овог доба Стака Скендерова, слично је оцјењивала сарајевску српску трговачку олигархију (Манојло Јефтановић, Ристо Савић, Симо Самоуковић, Ристо Трифковић, Х. Јово Деспић и Јово Бесара), јер се држе с Турцима, гуле народ и грабе народне новце«.[17])

Што је више губила ауторитет турска централна власт и што је више нестајало правне сигурности, а трговцима је требало то

[14]) А. Гильфердинг, Поѣздка по Герцеговинѣ, Босніи и Старой Сербии. Петроград 1859 с. 431.

[15]) Исто, 83—84.

[16])»Политика«, Београд, Божићни број 1936. Страњаковић, Политичка пропаганда Србије у Босни.

[17]) Сочиненія А. Гилфердинга III, 461. цит. код Поповића у пом. дј. с. 123.

и политичка слобода да би могли слободно трговати, трговци ће, што се више ближио крај турске владавине у Босни, тражити свога савезника у угњетеном сељаку и бориће се с њим раме уз раме у устанку 1875—1878 г., да би га исто тако напустили по окупацији Босне 1878 г., кад им се поново пружила могућност богаћења у условима наглог развијања капитализма.

Узајамна сарадња и помагање кметова у бунама и устанцима у XIX вијеку

У својој расправи о »Капетанијама и капетанима у Босни и Херцеговини« каже Хамдија Крешевљаковић да је »због побирања, нарочито ванредних, долазило до побуна«. Помиње побуну у Сарајеву 1682 г. »Средином XVIII вијека, побунили су се више пута због истог разлога сељаци муслимани око Тузле«.[18]) Док је централна власт била јака и док није дошло до сукоба између ње и феудалаца, незадовољство хришћанске раје испољавало се углавном хајдуковањем.

Премда је и у турском времену била подржавана вјерска подвојеност међу хришћанима и муслиманима, која је Турској била исто толико потребна, колико ће доцније бити потребна Аустроугарској, те супротности нису се осјећале на селу у толикој мјери као у граду. На селу је, премда у малом броју, било и муслимана кметова, који су морали да плаћају скоро исте данке какве су плаћали и немуслимани, а премда се говори о блажем поступку према Муслиманима при утјеривању пореза, сигурно је да су закупци прихода (десетине, трећине и сл.), мјерили свима једном мјером. Муслимани кметови исто су тако жељели да се ослободе феудалног притиска и обавеза као и остали, а ти класни интереси често пута су их здруживали у заједничкој борби против угњетача.

Ми ћемо овдје навести два карактеристична мишљења савременика, који иду у прилог горњој тврдњи, а поготово ради тога, јер наши ранији историчари ријетко су говорили о сарадњи свих кметова без разлике на вјеру.

Поменути Гиљфердинг је добро и правилно оцијенио стање у коме су се налазили сељаци у овим бурним временима распадања и расула Отоманске империје. Он пише:

»Земљодјелци у Босни чине, може се рећи, главни саставни дио становништва цијеле земље. Немају никаквих својих некретнина (земље) и живе на земљама бегова (феудалаца) или закупника. То су кметови, који су у већини хришћани, а има их и муслимана.[19]) Он говори о двије врсте зависних сељака: »једни који имају куће и нешто стоке (јер кмет мора да има стоку и оруђе да би добио одговарајући дио прихода), а други су »колибаши«, који негдје у шуми крај пута граде своје колибе или на необра-

---

[18]) Хамдија Крешевљаковић, Капетаније и капетани у БиХ, Годишњак Историског друштва БиХ 1950, 128.

[19]) Гиљфердинг, цит. дј. 431.

ђеној (пустој) земљи. Њих бегови, или уопште феудалци, искоришћавају само у шуми или у пустарама, јер немају стоке ни оруђа. Осим тога, они у вријеме пољопривредних радова, раде под најам кметовима. То су такви бједници, а има их много, да су им дјеца буквално гола, а дјевојке се једва скривају подераном кошуљом; они се мјесецима хране куваном кукурузовином; дјеца им умиру као муве, а и одрасли буквално умиру од глади«.[20])

»Заједничка страдања, каже даље Гиљфердинг, здружују босанске сељаке земљодјелце без обзира на вјеру. Православни и католици »живе у међусобној љубави«, како то они сами кажу. Чак и ондје, гдје међу хришћанима има кметова муслимана, они живе у међусобно мирним, а врло често другарским односима«.[21])

Хусеин-паша, командант турских трупа, рекао је под јесен, на почетку устанка 1875 г. дописнику лондонског »Тајмса« »да стварни антагонизам између раје и муслимана није тако велики, као између раје и муслимана земљопосједника, да су Словени муслимани угавном сиромашни и равнодушни према разлици у којој лежи главна тешкоћа у односу према агама«.[22])

Та равнодушност даде се схватити у доба устанка 1875 г., када је устанак добио и политички карактер и када су устаници наглашавали и жељу за уједињењем Босне са Србијом и Херцеговине са Црном Гором. Муслимани, као носиоци власти у Турској и као фаворизирани елеменат у односу на осталу рају, нашли су се у једном табору у одбрану постојећег стања, а у томе су широке слојеве народа подржавали и феудално племство и вјерски људи, а такођер и отоманске власти.

Сељачке буне у првој половици XIX в. у Босни, имале су стихиски карактер. На чело буна стављали су се обично сеоски свештеници који су били скоро социјално изједначени са сиромашним сељацима. То није ни најмање сметало да се раме уз раме боре са Србима сељацима и сељаци Хрвати и да устанке помажу и кметови муслимани.

Први такав случај био је 1834 г. у буни попа Јовице у Дервентском крају. Притјешњени плаћањем харача што су га морали да плаћају немуслимани, па ако не могу, ваљало им је све продавати, а такођер и удовољавати све већим захтјевима спахија и читлук-сахибија, дигли су се сељаци дервентског краја и Срби и Хрвати заједно. Игњат Брлић, који је редовно јављао Вуку Стефановићу Караџићу о приликама у Босни, пише поводом те буне да је »у борбама побијено што христјанах, што католиках около 700 главах«.[23])

---

[20]) Исто 447—448.

[21]) Исто 450.

[22]) В. Ј. Стилман, Херцеговина и последњи устанак; узроци његови и сретства. Београд 1932, 38.

[23]) Вукова преписка V, 155. Заједничку сарадњу Срба и Хрвата сељака у буни попа Јовице, помињу још и Милан Прелог у књизи цит. под тачком 4 напомена, Јеленић, Култура и босански Фрањевци, Сарајево 1915, II, 249. У исто вријеме кад и попа Јовице буна, десила се и Машићска буна у Б. Крајини.

Та заједничка сарадња, овај пут и Муслимана, поновила се у познатој буни проте Стеве Аврамовића у Посавини 1857 и 1858 г. Ова буна је планула због нечовјечних поступака закупаца десетине и трећине према сељацима и због учесталих зулума које народ више није могао да подноси. Говорећи о тој буни, каже Јеленић: »И не питајући своје вође фрањевце, Посављаци 1857 ступе с православним у заједницу и занијечу безима трећину и свим могућим силама стану се опирати злогласним закупницима Хусеину Арнауту и Талиревићу из Сарајева.«[24])

»Српски Дневник«, који је биљежио шта се догађа у Босни, пишући у броју од 2 маја 1857 г. о буни у Посавини, каже да је у том покрету, гдје су сељаци тражили да буду ослобођени давања трећине и десетине а да плаћају само харач цару и да служе војску, узела учешћа и муслиманска фукара.[25])

У току буне, у селу Механици (Градачац) 20 муслиманских кметовских породица одбило је да даје трећину. Турске власти су ухапсиле четворицу. Један од ових пристао је да плати трећину, али му је одмах идуће ноћи запаљено сијено. Из краја око Спрече, ухапшено је неколико сељака Муслимана, јер нису хтјели да дају бегу трећину.[26])

Током зиме јављале су новинске вијести, да »муслимански сељаци све више пристају уз покрет неплаћања трећине и да потстичу и остале сељаке да не попусте у својим праведним захтјевима. У покрету из прошле године, муслимански сељаци су у неким крајевима непосредно, а у неким посредно мијешали се у покрет, па су и ришћане који су из разних крајева долазили, код својих кућа гостили.«[27]) »Wiener Zeitung« нарочито подвлачи да је ово први случај, откако су Турци освојили Босну, да један дио муслиманских становника има један интерес с хришћанима.«[28])

»Међу муслиманском фукаром, пишу »Српске новине« од 1 III 1858 г., јављала се чак и мисао да и она, као и раја потражи у Хатихумајуму поправку свог тешког стања. Али, застрашивао их је одлучан став бегова који су изјављивали да се у уступцима неће покорити ни самом султану.« »Па чак, кад су се хришћани настојали да снабдију са оружјем, муслиманска фукара их је у томе помагала и саопштавала им, да се међу беговима и агама спрема

[24]) J. Јеленић, Култура и бос. Фрањевци, Сарајево 1915, II, 272. Тим поводом писале су 27 окт. 1857 г. »Народне новине« да су сељаци »истјерали двојицу жупника, јер су били против отпора« Владика Грк и бискуп Шуњић су на позив турских власти радили на смиривању кметова. У зиму 1857 г. плануо је и устанак Луке Вукаловића у источној Херцеговини, који је значајан због велике побједе на Грахову. Вукаловић је дизао устанак још два пута: 1861 и 1864 г. Ми о овим устанцима не говоримо опширније, јер је циљ приказивања устанака само у толико у колико постоје сигурни елементи за заједничку сарадњу свих кметова без разлике на вјеру.

[25]) В. Поповић, Аграрно питање . . . 167.

[26]) Државни архив, Беч. Извјештај из Сарајева од 7 XII 1857. Цит. у пом. дј. Поповића, 139.

[27]) Поповић, цит. дј. 193.

[28]) Цит. у »Српским новинама«, Београд од 12 II 1858. Код Поповића 193.

покољ хришћана као освета за пораз на Грахову и као сретство да се остане код куће и не иде у опасан и тежак поход против Црне Горе.«[29])

Сличне вијести доносиле су и друге новине, а нарочито »Allgemeine Zeitung«.

Доста вијести о наведеном покрету обесправљених сељака-кметова, налази се у конзуларним извјештајима из Босне. Тако се у једном извјештају посланом 1858 г. у Беч, у вези са Аврамовићевом или Посавском буном, каже: »Све што припада беговима, бива сравњено са земљом, исто као и куће оних хришћана које означавају као отпаднике и издајице. У том погледу, влада у хришћанском логору немилосрдна строгост. Већ је више Срба побијено у хришћанском логору, који су се показали као издајице.«[30])

Па и нешто раније за вријеме Хусрев паше 1842 г., када су повећана давања која су се плаћала у натури и новцу (»јаспрена заира« — новчана храна за прехрану везира и муселима), упутили су заједнички хришћанска и муслиманска раја претставку босанском везиру у Травник, ради олакшања ових давања.[31])

Буна Аврамовићева била је крваво угушена, послије чега су сељаци послали депутацију у Беч у јануару 1858 г. Депутација је била опуномоћена од 150 општина и имала је задатак да моли аустриског цара да се заузме за рају код Порте у Цариграду. Тим поводом сабрали су између себе и дали депутацији за путни трошак муслимански сељаци 300 дуката.[32])

Слични случајеви дешавали су се и у Босанској Крајини. У Пецијиној буни у Кнежпољу, која је планула ради истих разлога — »једна колона сељака турских, православних и католика под водством неког Крестића (Крстића?), држала је пут између Новог и Бања Луке посједнут са 4000 људи.«[33])

Терети економског карактера који су довели до устанка 1875 г.

Читлучење. Читлучење је врло важна и врло интересантна појава у животу наших народа под Турцима. Највеће недаће које је преживљавао босански сељак, уско су везане са читлучењем, а исто се дешавало и у Србији пред први устанак 1804 г. Ми ћемо се овдје осврнути на читлучење само у оној мјери, колико је то потребно да би се боље уочили узроци устанка 1875 г. Нас овдје не интересује историја развитка читлучења, што је само за себе предмет нарочитог истраживања.

Поновићемо о томе оно што каже Ђурђев: »Турски феудализам се послије XVI вијека даље развијао продубљењем супрот-

[29]) »Српске новине« од 10 III 1858. Код Поповића 194.

[30]) Архив »Armee Ober Commando«, Беч. Цитирано код Ћоровића у расправи Лука Вукаловић и Херцеговачки устанци 1862, 62.

[31]) Поповић, цит. дј. 55 и д.

[32]) Државни архив, Беч бр. 6033 В. М. 1860. Код Поповића 203.

[33]) »Augsbur. Allgemeine Zeitung« од 23 VII 1858. Код Поповића 203.

ности, што је водило стварању нешто другчијих, новијих феудалних односа. У крилу тимарског ленског система крајем XVII вијека, стварали су се услови за развитак чифчиских односа. Турски феудализам је читлучењем добио нове облике својине. Јављају се два стадија у развитку османског феудализма. Стари и нови односи су живјели једни поред других, а добрим дијелом стари односи поврх нових, све до у XIX вијек, када су нови феудални односи преостали послије реформа у Турској, али већ у условима продирања капитализма... Нови стадиј у развитку турског феудализма разликује се од старог продубљењем супротности и новим обликом својине. Иако се робно-новчана привреда у Османској империји споро развијала с обзиром на развитак у Европи, ипак се није могла одржати својина која се »не може продати, ни заложити, ни поклонити, а ни увакуфити.« Тимарски ленски систем постепено је потискиван од нових облика својине, који су се дјеломично образовали проширењем феудалне својине старог моћног феудалца, а дјеломично продирањем нових феудалаца — читлук-сахибија одоздо преко сељачког посједа. Када је спахиско-тимарски ленски систем у XIX вијеку укинут, он је већ био изумро.«[34])

Ми ћемо додати само још то, да је пресјецање у основи досадањег спахиско-тимарског ленског система одозго, довело до појачаног читлучења и експлоатације чифчија у таквој мјери да су се морали јавити устанци који су изашли из локалног оквира.

Читлучењем у Босни у вези са устанком 1875 г. бавио се цио низ научника и разних писаца. Међу тим написима има их и тенденциозних, којима је био циљ да се прикаже стање у Босни у што црњем свјетлу и Турска прикаже као неспособна да ријеши аграрно питање у Босни. То је теза, која је била инспирисана од Аустрије и у таквим написима има много нетачних и претјераних чињеница и података, ради чега ћемо их овдје избјегавати.

Цитираћемо овдје мишљење швајцарског професора универзитета Г. Кинкла, који је друге године устанка (1876) одржао у Швајцарској јавно предавање које је било документовано са много објективних чињеница. Кинкл. каже ово о читлучењу у Босни: »Слично као и у Србији, отпочело је и у Босни читлучење вјероватно од друге половице XVIII вијека.[35]) То су радили и

[34]) Бранислав Ђурђев, Прилог питању развитка и карактера турско-османског феудализма — тимарско-спахиског уређења (Годишњак Историског друштва БиХ 1949, 156—7).

Вл. Скарић, Постанак и развитак кметства у Б. и Х. »Преглед«, Сарајево 1937, 485. Сељак је добивао од спахије земљу у тесаруф (државину) и постајао је њен мутесариф, односно држалац, све док није почело укмећивање. Та земља, на којој је била настањена једна сељачка породица, звала се баштина.

[35]) G. Kinkel, Die christliche Unterthanen der Türkei in Bosnien und Herzegovina. Basel 1876, s. 60 и д. Проф. Кинкл очевидно мисли овдје на појачано читлучење, јер је у Босни читлучења било и раније, можда још у XVI в. и раније. По мишљењу Вл. Скарића, оно је отпочело продајом сељачког hakki karara (= право сталности сељака на баштини), а с тим у вези се

јањичари и поједини спахије, који су од отетих земаља стварали беглуке. Читлук-сахибија или власник читлука, тражио је од кмета-чифчије, далеко већи дио прихода него раније када је као спахија узимао само десетину у натури за војне услуге учињене држави. У доба великих турских похода у Угарску, који су редовно ишли преко **Босне, остало је много** пустих земаља, јер су сељаци хришћани бјежали у брда од подивљалих хорди. Муслимани, што су остајали у равници, дочепали би се тих земаља и од надлежних органа власти прибавили феудалне повеље, којима је њихов посјед оглашаван као тимар, тј. као мало феудално добро. Такође су се многи велики феуди, смрћу појединих спахија враћали у руке Порте, бивали раскомадани и раздијељени међу поједине феудалне господаре као тимари. Сељак је спахији имао да плаћа само десетину; тимариоти су се сада дочепали сељачких посједа на сусједним земљама појединих спахија и преобратили их у чифлуке, тј. у слободно, неограничено власништво, тако да сељак није више остао као насљедни власник земље, него је постао закупац, коме је искоришћавање земље могло бити отказано. Овакви случајеви заголицали су не само тимариоте, него су и крупни бегови почели да се дочепавају земље својих сељака.« Професор Кинкл наводи неколико примјера насилног читлучења у Босни. У Зворничком санџаку су сељаци тако дуго тучени док нису потписали изјаву, према којој су признали бега као читлук сахибију. Једни су се, опет, сами продавали сусједним феудалним господарима, да би их узели у заштиту од неког насилника. Обично је привидна куповина сељачког посједа била изнуђена насилним путем и плаћана минималним откупом за право власништва, често пута не више од 1/20 стварне вриједности. Још и данас причају сељаци у Босни, како су на тај начин њихови претци изгубили свој земљишни посјед.«[36])

Скарић позива на неколико докумената. (Вл. Скарић, Постанак и развитак кметства у БиХ. »Преглед« 1937, 485 и Вл. Скарић, Из прошлости ... 8. Из Босанске канун-наме из 1565 се види, да је у XVI в. било читлучења и насилним путем. Ту се каже: »Извјештено је да се од неких земаља које је раја оживјела искрчивши шуму својим сјекирама и од нових земаља које они уживају 20, 30 година, шта више с кољена на кољено, узима четврти дио за то, што су то она села и њиве, која су уз незнатну обвезу неких особа заведена у старом дефтеру као чифлук. Стога је наређено да се села и њиве које су из таквих разлога заведене као чифлук, упишу у нови дефтер као село које раја ужива на описан начин више од десет година, оставе у њиховим рукама и да се земље које они уживају, упишу на њих, те су у неки дефтер заведене на горе образложени начин. Они који су прије били господари чифлука (çiftlik sahibi) да би отстранили рају са њихових земаља, нека не пале и нека не руше њихове куће и нека без икакве подлоге не одузимају земље које раја ужива, позивајући се — и поред тога што уопште нису имали право уживања — само на то, да су у старом дефтеру с разлогом биле заведене као чифлук, то што су они без икаква разлога узимали четврти дио.« (Хамид Хаџибегић, Босанска канун-нама из 1565. Г. З. М. III 1948 с. 214 и 215).

[36]) Кинкл, цит. дј. 24 и 30. Вук Ст. Караџић помиње сличан случај: »Ја сам запамтио како је Али-паша Видаић хватао Клупчане те везао и био, док му се нијесу продали.« (Вук Ст. Караџић, Српски Рјечник, Београд 1898 под »читлук«.)

Кочић каже да је читлучење узело маха од 1839 г., када су укинути спахилуци. »Многобројне аге скочише и укметише сав Тимар (комплекс села у Бос. Крајини-Змијање), изговарајући се да су они платили цару за њихову земљу и да су они њихови кметови... На појединим мјестима је силан спахија чибуком забиљежио доклен је његово, на другим је мјестима муртат паша, ја ли какав кајмекам, издавао сам себи тапије на туђу земљу. У неким случајевима су слободни сељаци сами замолили каквог зенђилог и угледног бега да их призна кметима и да их брани од зулумћара.«[37])

То исто налазимо и код Вука (Српски Рјечник, Београд 1898, с. 855.), који говори о насилном читлучењу у Босни и Херцеговини: »Приповиједа се да су од прије и Хришћани многи, особито у Старome Влаху, имали своје читлуке, па им Турци на силу поузимали по што за што, и у Херцеговини још се само гдјекоји налазе који су по коју кућу одржали којекако. Ја сам 1838 године био у Спљету с једнијем Херцеговцем из Мостара по имену Христом Периновићем, који је од своје куће ондје био добјежао што је имао неколико кућа од свога читлука, па Турци хтјели да им прода на силу, а он није хтио, него је вољео оставити своју и кућу и баштину и побјећи у друго царство. Може бити да су гдјекоја села још од старине имала оваке своје господаре, али су их највише Турци на силу и у различнијем невољама почитлучили, на пр. кад какав човјек што скриви, или га Турци за што обиједе па хоће да га погубе, он припадне какоме Турскоме главару: »аман ага! не дај ме, твој сам и Божиј до вијека.«. По том ага рекне те га пусте и он остане његов чифчија. Кад се свако у какоме селу почитлуче неколике куће, остале сељаке ага нуди да му се продаду, па ако неће, он им затвара стоку кад нађе на земљи онијех својијех чифчија, и глобљава их док му се најпослије и они не продаду.«

Насилно читлучење није било без везе и са економским преображајем, који се тада дешавао у Босни у вези са продирањем капиталистичких односа који су се постепено развијали у крилу феудалног поретка који је дотрајавао. Продирањем робно новчаних односа и живљим трговачким везама са иностранством, као посљедицом објављених трговачких уговора, закона и уредаба, мијењао се и дотадањи живот људи и ницале нове потребе. Поједини су се сналазили на тај начин, што су се укопчавали у нови привредни живот, али босански феудалци, ненавикнути на рад, нису могли да покривају своје потребе са читлука које су кметови обрађивали. Јеленић помиње случајеве присвајања државног земљишта, на које су насељавани немуслимани под погодбом, да плаћају држави десетину, а агама деветину или трећину.« Испочетка су бегови на свој рачун предузимали крчење нових посједа, давање сјемена, прављење кућа и осталих зграда, али

[37]) Говор Петра Кочића у Бос. сабору 1911 г. Споменица Петра Кочића, Београд 1928, 92.

временом су се бегови и од тих обавеза еманциповали. Уз то су силни бези присвајали земљишта и од слободних људи, а није био ријетак случај да би се у нужди који слободни кршћанин сам предао коме моћноме бегу у заштиту. На све ове, као и на старе кметове, који су своје посједе у име беглучења уживали, наметани су све већи данци, који би се несмиљено изгонили, а ако се не би утјерали, кмет би губио сва своја права.«[38])

Интересантно је мишљење турског историчара и научника Омера Лутфи Баркана о томе, како се развијало читлучење у Босни у доба опадања турске државе. Он каже: »У периодима, када је политичка и управна несигурност узела општи облик, домаћи бегови у брдовитим и од центра удаљеним крајевима, изградили су унутар својих чифлука утврђене куле, окупили око себе наоружане људе, објавили скоро самосталност и заузели став људи који бране народ од државних чиновника и одметника. Природно је, да су они према томе, сматрали да имају право да од народа траже још већу подложност и службу. Ово је стање дало повода да они повећају своју власт над другим слободним сељацима, а с тим у вези и да прошире своје чифлуке... Економским потресима и финансиским потешкоћама које су се јавиле у периоду назадовања Османске империје, створено је једно такво стање, које је довело до тога да се свако подручје утопи само у себе, а радна снага да се усредоточи у рукама утицајних и богатих читлук-сахибија и да се они, наравно, организују. Међу овим безима било је и спекуланата који су, искоришћавајући пометњу у народу, накуповали земље по јефтиним цијенама, као и насилника који су се обогатили злоупотребљавајући државни ауторитет којег су имали у својству чиновника или војних лица...« Истичући да су »босански чифчије сељаци, живјели под много тежим околностима него сељаци, који су живјели на државним земљама«, каже О. Л. Баркан даље: »Овај читлучки режим у Босни, који изван општих закона дозвољава да се спроведе у Босни на основу локалних обичајних правила, ставио је чифчијама много теже услове, него што су их имали сељаци који раде на државним земљама. Осим тога, поред обавезе да приходе дијеле напола, или уз трећину, види се да су били оптерећени разним ангаријама и службама лично бегу — читлук сахибији, као и давањем дарова. Ако се узме у обзир раширеност овог чифлучког режима у земљама о којима је ријеч, онда се у тим земљама истиче важност аграрног питања.«[39])

О насилном читлучењу дали су најзад ријеч и сами чифчије у претставци Порти 1853 г. гдје се каже: »Има много села, засад наводимо само три у Посавини (Зворнички санџак) по имену: Чађавице, Загони и Зло село, који су прије двије године дана били сопственици земље на којој живе и давали само једну деветину

[38]) Јеленић, Култура... II, 247.

[39]) Omer-Lutfi Barkan, Ciflik (çiftlik), с турског Хамид Хаџибегић, Годишњак Историског друштва БиХ 1950, 290.

од земних производа; али неки бегови назвали су се (прогласили су се) њиховим господарима и подвели их (наметнули им) под невољну трећину од које страда велики дио Босне.«[40])

Ми смо напријед поменули, да је отоманска влада била немоћна да стане на пут овој јединственој отимачини сељачких баштина и морала је те насилничке и незаконите поступке толерисати у страху од непрекидних буна босанских спахија и рачунајући на њихов уплив што су га имали у народним масама. Па ипак било је покушаја да се то насилно читлучење спријечи, ма да су ти покушаји остали без резултата. Сам Абдул Меџид, покушао је IV чланом Казненог законика да стане на крај отимачини земље, која је све више узимала маха. Ту он каже да се законом обвезао да ће имања свих његових поданика у будуће бити слободна »од сваког самовољног и насилног присвајања«, да нико неће моћи да одузме туђе добро, ни да га присили на продају; он ту приморава све отимаче насилнике, да отета добра, ако их још имају, поврате, а ако их немају, да накнаде штету. Сви отимачи добара биће строго кажњени и то: ако су чиновници, отпуштањем из службе, а приватна лица казном од годину дана.«[41])

Немајући своје земље, а дужан, да са читлука (доцније се то звало кметовско селиште-В.Б.), даје уз десетину и трећину још доста других пореза, кмет се на разне начине довијао како ће боље проћи. Ако је кмет имао мало земље, његове су њиве увијек добро родиле, а беговске слабо. То су знали и феудални господари, па су земље продавали искључиво један другоме, а презирали су онога који би продао земљу неком немуслиману. Знајући за то, народ је дошао до закључка да се под турском управом никада неће ријешити аграрно питање. Пророковић сматра да је то један од разлога »због чега су Херцеговци још више тежили ослобођењу и уједињењу са Црном Гором.«[42]) Исто би се могло рећи и за Србе кметове у Босни.

Десетина. Од времена, када је узета из руку спахија, десетина је постала за сељака врло тежак, скоро неподносив данак као и трећина, поготово када се почела убирати путем закупа. Десетина је била главни директни порез и стога основа пореског система Турске. Састојала се од давања десетог дијела бруто прихода од сваког обрађеног земљишта, пошто су претходно државни органи, уз садејство једне мјесне комисије, извршили процјену жетве. Десетину је плаћао обрађивач земље, без обзира да ли је сопственик, насљедни баштиник или привремени закупац.[43]) Десетина је давана у корист државног ерара од свих земаљских производа: жита, воћа, дрвета, руда, риба итд. Уз десетину је уочи устанка

---

[40]) Нил А. Попов, Положеніе райи въ савременной Босніи (Славянскіи Сборник 1875) с. 318 и д. Код Бранислава Недељковића, Историја баштинске својине, Београд 1936, 250 и д.

[41]) »Босански Пријатељ« 1851, II, 45.

[42]) Рис. Т. Пророковић-Невесињац, Невесињска буна 1874 и Устанак у Херцеговини 1875 г., 45.

[43]) Med. univ. dr. Koetschet, Aus Bosniens Türkenzeit, Wien 1905, 5.

1875 г. додаван износ од $2^1/_2\%$ за укинуту вициналну (интерну) робну царину, па је фактично износила 12%.[44])

Када је Омер паша Латас сломио отпор босанског феудалног племства, државна је управа предузела мјере да из Босне и Херцеговине извуче максимум пореза којег су дотадањи феудални господари рђаво и неуредно плаћали. Државни порез је имао да се наслони на земаљске производе, а то је био и један од главних разлога одузимању десетине из руку спахија.[45])

Какво је значење имала десетина за државни буџет, види се најбоље из ставака приказаних у примицима буџета босанског вилајета за 1874 г. Од укупног износа прихода од 73,792.424 пјастера, давала је сама десетина 29,253.725 пјастера, док је порез на овце и свиње износио 5,241.224 пјастера. То значи да су само ова два облика државног пореза чинила у буџету 50% прихода.[46])

Порта је ради дуга француским и енглеским банкама, сваке године давала дио десетине на рачун дуга, а заступници ових банака убирали су је такођер путем закупа. Тако се настојало да се закуп из године у годину повећава, да би се што више утјерало у државну касу. То је опет давало повода закупницима да више пљачкају народ, јер што су плаћали већи износ на рачун закупа, који је сваке године вршен лицитацијом, више су и тражили од обвезника који су плаћали десетину.

Службени орган вилајетске владе »Босна«, који је излазио у Сарајеву, очевидно се хвали, како висина закупа десетине из године у годину расте. У једном извјештају из 1867 године се каже, да је закуп десетине у Зворничком санџаку продан за 3 товара 88.134 гроша скупље него 1866 г. У бихаћком за два товара 74.234 гроша, сарајевском 91.462 гроша, травничком 82.000 гроша и ново-пазарском, који је тада припадао босанском вилајету за 5 товара 4017 гроша скупље него 1866 г. Значи, да је закуп десетине 1867 г. продан скупље за 15 товара 67.111 гроша него 1866 г. У образложењу овога »успјеха« државне управе се каже: »Његова преузвишеност ч. вали паша настојавао је, да се десетине у овом вилајету што боље продају и стога је наређивао да сами мутесарифи санџачки, по својим кадилуцима излазе, да би тиме што више прихода царској каси било, као што су мутесарифи у том послу врло драговољно поступали и своје задатке с успјехом вршили.«[47])

Сличан оглас налазимо у августу 1875 г., управо када је устанак у Херцеговини и Бос. Крајини бјеснио свом силом. И ту се наводе поједини санџаци и подвлачи разлика у закупу према прошлој години. Коначна сума се не износи јер из свих санџака нису били прикупљени подаци.[48])

---

[44]) Војислав Богићевић, Грађа за проучавање економских односа у БиХ пред устанак 1875. Год. Истор. друшт. БиХ 1950, 227.

[45]) G. Kikel, цит. дј. 31 и 32.

[46]) В. Богићевић, цит. дј. 230.

[47]) »Босна«, службени орган Вилајетске владе, Сарајево, бр. 60 од 10 и 22 јула 1867.

[48]) Исто бр. 476 од 28 јула и 9 августа 1875.

Закуп десетине. Оно што је сељака највише погађало, био је начин убирања десетине путем закупа. Разлог због чега је држава давала у закуп десетину био је тај, што је сељак плаћао доприносе у натури, а држава која није била у могућности да десетинско жито уновчи, имала би од тога мало користи. Стога је некад тражила десетину у новцу, а некад је давала у закуп.[49]) Други је разлог био, што је у онако хаотичним приликама какве су биле пред устанак, ма који други начин прикупљања државних пореза био непоуздан, како се то показало код војнице, гдје је поједина породица сакривала своје мушке чланове. Држава је и сама имала обавезу према страним банкама, а и сама је финансиски била скоро на рубу пропасти. Стога је порезе ваљало не купити, него циједити, при чему је најтеже терете подносио кмет.

Држава је продавала десетину закупцима, званим »кесеџије«, а ови су — мјесто десетине узимали петину. Турске власти су нагониле поједина села да сама узму десетину у закуп, па су ту закупнину несразмјерно повисивале. Турске власти су на пр. од села Читлук захтијевали годишње 520 дуката као закуп десетине, а толико није вриједио ни сав приход цијелога села од марве и од жетве. У селу Дворишту су повисили закупнину десетине од 80 на 300 дуката.[50]) То се очевидно косило са одредбом Хатишерифа од 1839 г. гдје се каже: »Свако ће у будуће плаћати према свом посједу и иметку...«[51])

Портини вјеровници, поменуте банке, нарочито су навалили послије 1848 г. тражећи од Порте да удовољи својим обвезама. Порта се с њима споразумјела да прикупљају путем закупа десетину с тим, да један дио уђе у државну благајну, а други да они за себе задрже... Закупници су плаћали готовим новцем, па су и сами захтјевали да им се плаћа у готову новцу и то у злату.[52])

Сами турски државници добро су знали какве невоље трпи народ од закупаца. Они су те појаве чак и осуђивали и давали у том погледу јавне изјаве, али су се ипак преко својих службених листова разметали, како се закуп десетине повећава, премда се знало на какав се то начин врши.

Тако је 1875 г. рекао неки турски државник аустро-угарском посланику у Цариграду грофу Зичију: »Невоља сељака потиче од оних што десетину утјерују, немилосрдно отимљу два и три пута више од оног, што ови, сажаљења достојни сељаци имају да плате.«[53])

Др. Алекса Ивић, позивајући се на изјаве које су давали босанске избјеглице у Аустрији послије избијања устанка, наводи примјер, како су неком Србину, који је с јесени набрао 100 сепета

[49]) Скарић, Из прошлости... 24.
[50]) Др. Алекса Ивић, Фрагменти из историје босанског устанка 1875 и 1876. Загреб 1918, 5.
[51]) Прелог, дј. цит. под 4 нап., II, 50.
[52]) Красић, Устанак у Босни од 1875—1878. Београд 1882, 81.
[53]) Красић, као код 52.

кукуруза, мутезим и спахија однијели умјесто 40 колико им је припадало, равних 80 сепета, те је њему остало свега 20 сепета.[54]) Таквих случајева могао би се набројати знатан број.

Закупници су били странци и домаћи људи и то сви без разлике на вјеру, ако им је био циљ да се на лак начин и брзо обогате. Васо Пелагић је сматрао закуп као сурово сретство експлоатације и строго је осуђивао Србе и уопште немуслимане који су се бавили тим послом. »Закупници су, каже он, постали већином хришћанске »бакоње« за које народ вели да су куд и камо гори од Турака. Прије је сељак при наплаћивању десетине и при пазаривању пролазио с Турцима упола јефтиније, него откако су те послове узели на се рајини сународници — »православни и кривославни«. То је за то, што су ови далеко окретнији, препреденији и грабљивији и од самих турских субаша, те се од њих не може ништа ни откинути, ни сакрити. Они све нањуше и у све завире...«[55]) »Десетина је постала три пута несноснија од оне првашње. Јер, почем су спахије уништене, то је она преко многих руку припадала држави. Сад су њу под закуп давали свакоме ко више плати. Под закуп су се давала поједина села, пошто се означи колико је у њима кућа. Наравно, закупници нијесу гледали на своју вјеру и народност, већ су »народу, кажу, се леђа дерали кожу«, само да што више прихода добију. Ту се није пазило ни на душу, ни на поштење, ни на вјеру, ни на народност. Цијел закупницима није била правда или благостање народа, већ обогаћење себе — интерес лични.«[56])

Није био ријетак случај, да су и сами закупници продавали добивени закуп за скупље паре, а то је опет било на штету сељака, јер држава није водила рачуна о томе, колико ће закупац зарадити и на какав начин ће прикупљати десетину. Она му је чак давала асистенцију полиције, која је употребљавала права инквизиторска сретства, а радили су то и сами закупници.

Проф. Кинкл каже да »у Европи немају ни појма, какве све нечовјечности може учинити закупац.« Закупац узме себи, прије свега, као компањона турског чиновника, који му даде не само заптије (полицајце), него такође својевољно утврди висину прихода земаљских производа, јер се закупац не задовољава само квотом, него тражи од хришћанског сељака далеко више, него што износи самовољно утврђен износ.[57])

Обично је закупац при процјени приноса са земље узимао као мјерило, да земља може да да десетероструки род. Стога је десетина издавана у закуп досезала вриједност $^1/_5$, $^1/_4$, па чак и $^1/_3$.[58])

---

[54]) Ивић, цит. дј. 5.

[55]) Васо Пелагић, Борба за ослобођење. Историја бос. херцеговачке буне у год. 1875—1878. Београд 1882, 81.

[56]) Исто 82.

[57]) G. Kinkel, цит. дј. 32

[58]) В. Поповић, цит. дј. 160.

Закуп прихода, био је прави извор прихода за босанске капетане. Крешевљаковић помиње неколико примјера закупа државних пореза још из друге половине XVIII вијека.[59])

Ради потврде навода Васе Пелагића, наводимо неколико конкретних примјера. У травничкој кајмакамији браћа Тодор и Атанасије Петровић, закупили су 60-тих година XIX в. десетину у споразуму са ћехајом Хуршид паше Рагиб ефендијом, давши му 500 дуката мита. Петровићи су продали закуп и на њему зарадили 400.000 пјастера.[60])

У Посавини су злогласни Мујага Пазарац и његов ортак Алиага Талиревић и Арнаут Хусеин, а с њима и Петар Тодоровић, тако експлоатисали утјеривањем закупа сиромашну рају, да је то довело до побуне 1857 г. У нечовјечном прикупљању десетине истицао се и Али паша, који је сам закупио десетину у Зворничком и Травничком санџаку.[61])

Аустриски генерални конзул у Сарајеву др. Теодоровић, извјештавао је бечку владу 1874 г. да је »десетина најтежи порез за сељака јер се даје у закуп, а чиновници су упркос постојећој строгој забрани, тајни компањони закупаца десетине, због чега бива сељачка рекламација успјешна само у ријетким случајевима.«[62])

Начин на који је прикупљана десетина. Кад сељак није био у могућности да плати процјењени износ за десетину, закупац је предузимао мјере да то изнуди путем мучења и да тако присили сељака да прода све, само да прибави одређену му суму.

Један од најомиљенијих сретстава мучења сељака било је »димљење«. Сељака би свезали за греду на тавану и како је у сељачких кућа таван отворен, наложили би на огњишту сирових дрва или кукурузних текунова (отучака). Стварао се загушљив дим, који је постепено обухватао везаног за греду сељака, док није пао у несвијест. Затим би га полијевали водом и питали, да ли пристаје да продаје све што има па да плати десетину. Сељак, да би спасао живот, најчешће је пристајао, али је обично послије тога осиромашио и пропадао.[63])

За димљење зна и проф. Кинкл: »Ако сељак не може да плати, онда се почиње са мучењем. Најприје га туку, а ако то не помогне, онда почиње операција »димљења« (дављење димом). Човјека свежу за дирек на тавану, а испод њега запале ватру од сирових дрва, док он, готов да се загуши, не дадне закупнику све што још има. Нису то једини примјери злостављања, а »димљење« важи само као извјесни степен егзекуције уз цио низ других мјера да би се изнудило плаћање.[64])

[59]) Хамдија Крешевљаковић, Капетаније, 126.
[60]) В. Поповић, цит. дј. 131—2.
[61]) Исто 140 и 177.
[62]) Вој. Богићевић, цит. дј. 227.
[63]) Јосип Доброслав Божић, Босанско-херцеговачко аграрно питање. Сењ 1886, 42.
[64]) G. Kinkel, цит. дј. 32

Батинање је било редовна појава, али оно није увијек давало жељеног успјеха, јер су поједини сељаци могли да поднесу много батина, а да ипак не попусте.

Дешавало се да сељака ставе зими под воду, која се око њега смрзне, или да га оставе читаву ноћ у хладној соби, отворених прозора и без простирке. Балтић, који је такође био савременик догађаја пише о томе: »Влади пориза платити не могу, зато јих после кано марву у тамнице нечисте трпају једног на другог да дихати не могу: њеке затварају у крметњаке и воду на њих налијају, друге стављају на дим.«[65])

У жалби, што су је поднијели претставници раје Порти 1859, каже се у 16 тачци: »Има неких људи затворених у тамнице због трећине; неки од њих су помрли у тамници, а на њихово мјесто су затворили њихове синове.«[66])

Исто оно, што се предузимало да се изнуди плаћање десетине, употребљавали су аге и за трећину. Божић наводи случај Иве Косића из брчанског санџака, којега је са још пет сељака затворио Реуф-бег Ефендић и димио их на тавану, док нису пристали да плате трећину. Највеће потешкоће су биле у сушна доба, или кад би љетина пропала ради каквих елементарних непогода (град, киша и сл.). Бег је обично говорио: »Ја нит' сам ор'о, нит' сам коп'о, ни сиј'о, мени град нема шта побити. Ја сам бег, а ти кмет... продај жену и дијете, па мени моје намијери!«[67])

Нису биле поштеђене ни жене. Удовице су зими затварали у тор, остављали их некад док не умру, поткађивали димом, а неки су сељаци чак и дјецу продавали да би скупили новце.[68])

О свему наведеном Порта је сазнавала преко страних посланстава и путем жалби и преставки које су јој стизале. Сам Тахир-паша 1848 г. строго је предбацио појединим беговима на вилајетској скупштини разна рђава рађења у вези са прикупљањем сељачких приноса.

Та пракса протегла се све дотле док су се десетина и трећина купиле путем закупа, јер је такво купљење била обична пљачка и изнуђивање, а то се могло постићи само свирепим и нечовјечним сретствима.

Наведеним сретствима су се служили сви закупци без разлике, односно њихови помагачи заптије по захтјеву закупаца. Није онда никакво чудо, што се Стака Скендерова тако оштро изражавала о појединим сарајевским Србима газдама, а и запажања Гиљфердингова нам послије свега овога, бивају разумљивија и вјеродостојнија.

---

[65]) Балтић фра Јуко, Стање у Босни од г. 1856 до улазка Аустрије 1878 г. Код Јеленића, Култура ... II, 223.

[66]) Нил Попов, цит. дј. 318 и д. Код Б. Недељковића 250 и д.

[67]) Ј. Д. Божић, цит. дј. 42. Исто код Холечека с. 79.

[68]) В. Поповић цит. дј. 180.

Не могавши издржати многобројне зулуме, народ се селио. Године 1852 иселило се из Посавине 16.000 људи у Аустрију и Србију. Они што су били отишли у Аустрију, вратили су се, не могавши се тамо настанити.[69])

Мјере, које је Порта предузимала да се спријече насиља над рајом

Порта је, како смо нагласили, предузимала мјере да се спријече насиља над рајом, али све те мјере биле су више намијењене иностраној јавности, него што су у пракси спровођене. Сама Порта је знала, да је то једини пут и начин да се из раје исциједи последњи грош.

У Хатихумајуму од 1856 г. стоји: »О praванији и мјерама тјелесне казне, све што год би наличило на мучење, биће радикално укинуто и преступљење у том погледу биће према кривичном закону строго кажњено: оне власти које су их наредиле и они агенти који су их извршили.«[70]) Истим Хатихумајумом међутим предвиђена је одредба да само претставници власти не могу бити лицитанти закупа.

Кад је избио устанак 1875 г., службени лист »Босна« редовно је објављивао разне фермане и законске одредбе, којима је био циљ ублажавање стања у коме се налазила обесправљена раја, али су све те одредбе не само долазиле касно, него се нису ни спроводиле.

У септембру 1875 г. објављен је царски ферман на све вилајете у коме се између осталог каже да се »у свима крајевима нашега царства обитавајућим класама житеља свима укупно и сваком засебно укаже правичност и да им се осигурају права и част.« С тим у вези објављено је и образовање министарства правде.[71])

Кечет пише да је држава неколико пута покушала да прикупља десетину у својој режији, али без успјеха. Осман паша (1860—1869) био је завео систем државних хамбарова, али се, због немања вриједних и поштених чиновника, и та мјера показала као штетна по државу. Осман паша је покушао да пренесе на поједине џемате право да прикупљају десетину у државне хамбарове, али је и то остало без успјеха, јер су сељаци закидали државу. Када је 1856 г. промулгиран вилајетски статут и заведен катастар (емлак) у цијелој земљи, радио је Осман паша на томе да се одбаци систем десетине и заведе директни порез на земљу, али је опет Порта одбацила тај пројекат.[72])

Убрзо послије напријед цитираног фермана, Порта, односно царска дворска канцеларија објавила је тескеру, којом се наређује да се »строга пажња обрати на све поступке неспособниjeх чинов-

[69]) Ј. Д. Божић, цит. дј. 43.

[70]) Јов. Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе. Братство Св. Саве XV (1921), 148.

[71]) »Босна« бр. 482 од 8 и 20 септ. 1875.

[72]) Dr. Koetschet, Osman Pascha der letzte grosser Wesier Bosniens und seine Nachfolger. Sarajevo 1909, 9.

ника према народу као и сва злоупотребљавања закупника који народ угњетавају, да би се ови од тога обичаја одвратили. Премда су закупници чувари државног прихода, пошто су они своју дужност до злоупотребљења довели и тиме дају повода неспокојству и страдању народа, које је држави штета много већа од користи коју јој они приносе, то се има на ову ствар велика пажња обратити и мјере предузети да се овим околностима крај учини. Даље се има пазити да се људи за мале кривице против законског прописа за дуго вријеме у затворима не држе и тому подобне неправде да се отклоне.«[73])

Једина од стварних олакшица, било је укидање »десетинске четвртине« по наређењу султановом, а та је била »прије некога времена стављена на царске вјерне подајнике који се земљорадњом занимају«. Такођер су опроштени заостаци дугова за данке до год. 1872 (1289), искључујући од тога закупнике, њихове јемце и богате људе.[74])

Да би се провео покушај смиривања устанка, био је под јесен 1875 год. послан из Цариграда у Мостар претсједник Државног савјета Сервер паша. Он је у новембру 1875 г. објавио »талимат« (напутак) којим се регулише начин убирања десетине. Ту се каже: »Десетине, кад би се удариле на земље, то би било по народ много корисније, зато ред закупнине биће одбачен, али овај речени нови ред ако се не би могао увести до времена док би прва љетина приспјела, онда ће по свим странама вилајета прије времена жетве, бити љетина распродана. Сваки закупник десетине једног села, пети дан своје обвезнице, а који буде закупио сав кадилук десети дан, ако не почне сабирати, тада сеоске старјешине пописаће свачију љетину и биће допуштено свакоме тежаку давати своје имање са земљишта који купац хотједне послије реченог рока сакупљати, мораће примити тефтер који му буде предан од стране старјешина сеоских, изван овога тефтера ништа више неће имати права тражити.«[75])

Наведеним »талиматом« одузето је и право заптијама да сакупљају десетину. Требало је да се тај посао преда нарочитим сакупљачима »таксилдарима«, који су могли бити и немуслимани. Они су требали да почну вршити свој посао 1 марта 1876 г. И поменути »талимат«, није могао бити проведен у дјело за вријеме устанка, него је остало по старом. Једино су биле заптије отстрањене од прикупљања десетине.

Почетком 1876 г. поново је објављен султански ферман, коме је био циљ ублажавање разних невоља раје, па се и за закуп десетине каже, да је дужност власти »да се предупреди самовоља закупаца, да се полиција у сакупљање данка никако не мијеша«.[76])

---

[73]) »Босна« бр. 482/1875.

[74]) »Босна« бр. 489 од 27 от. и 8 нов. 1875. »Десетинка четвртина« је онај додатак десетини од 2½% што смо га напријед цитирали.

[75]) »Босна« бр. 490 од 3 и 15 нов. 1875. »Талиматом« заведени »таксилдари« имају сличности са доцнијим ексекуторима (у народу злогласне »шикуције«) и десетарима под Аустроугарском.

[76]) »Босна« бр. 498 од 29 XII и 10 I 1876.

Послије ступања на пријесто Абдул Хамида у августу 1876 г., проглашен је 11 децембра исте године устав, којим је како Порта каже у поруци вилајетима »учињен крај абсолутној системи.«[77])

Да су све те мјере остале мртво слово на папиру, види се из писма што га је велики везир упутио вилајетској влади, може се рећи, неколико мјесеци пред окупацију. У писму се каже, како се »при сабирању десетине и то у мјестима гдје се непосредно узима, тако и у оним гдје се под закуп даје, неке неупутности догађају и то да се у неким мјестима опредјељивањем цијене народу штета приноси, да се под изговором да народ у отсуству чиновника производе сабира, по процјени много десетине узима, да закупници склапају тајне заједнице са члановима меџлиса, мудирима и кајмакамима и тиме се усуђују чинити разна насиља.«[78])

Трећина. Трећина, или како ју је народ звао третина, што ју је плаћао чифчија аги, исто је тако био тежак порез за рају, као и десетина. Све оно, што смо навели у вези са убирањем десетине, могло би се, још и појачано примијенити и на трећину. О томе има много сигурних података.

Аге су у већини били Муслимани, али их је још и за турског времена било и немуслимана. Та босанска феудална класа, била је у својим поступцима једнака, како је истакао сам Васо Пелагић. Чак су ови други знали бити некад и немилосрднији.

Трећина је била тежак порез већ и због тога што је односила много прихода чифчији, јер је начин убирања био такав, да је ага увијек узео више него што је сама трећина износила, изузев, ако кмет није знао наћи начина да га некако изигра, а то је било тешко.

Давање дијела приноса аги звало се једним именом хак, а тај хак и послије општег завођења трећине за Тахир паше, није био свуда једнак. Васо Пелагић каже да се хак плаћао како је гдје склопљен уговор између читлук-сахибије и чифчије. Тако је у Крајини и Посавини давана трећина, у сарајевском округу половина, у Херцеговини четвртина, а у новопазарском округу негдје петина, а негдје четвртина. Давана је од свих ситних и крупних родова, а не само од крупних као раније. Половина од свих жита узима је само од оних кметова, којима је бег давао сјемена за усјеве. Таквих је било мало. Трећина је узимана у нарави, а и у готову новцу, како је кад беговима било угодније и лакше.[79])

У жалби раје, поднесеној Порти 1859 г. каже се за трећину: »Трећина се даје од сваког жита, као пшенице, јечма, кукуруза, проса, овса итд. Али по свој Босни осталој, узима се трећина, негдје петина, негдје четвртина. У Посавини, у Бања-Луци и Бихаћу, дају од свега једну трећину, а од сијена половину. А има и таквих господара, који као и закупци десетине не мјерећи, састављају нетачне описе и узимљу своју трећину по тим описима; а

---

[77]) »Босна« од 13 дец. 1876.

[78]) »Босна« бр. 598 од 14 IX 1877.

[79]) В. Пелагић, цит. дј. 82.

ако неки и сам премјери или изброји, онда не узима жито од кмета одмах са њиве, него оставља код њега, док се зрно не осуши, а ипак узима зрно по ранијој мјери. У неким мјестима раја даје половину од зрнасте ране. Половина од сваке траве, поврћа и зелени, једном ријечи од свега што расте из земље, па макар кмет немао никакве користи од понеких ситница, а господари неће да узимају и тај намет у натури, већ траже у новцу, како им је воља. Сиромах кмет не може да прода такве ситнице нигдје и мора да троши свој новац за плаћање господарских дажбина (подати). Тако се ради у Зворничком, Бањалучком и Бихаћком округу, због чега је сирота раја дошла до крајње сиротиње.«[80])

Слично ономе, што се доцније дешавало под Аустругарском и што је Земаљска влада у Сарајеву била и озаконила, тј., да се на основу процјене десетине одмјерава и аги трећина, било је и под турском управом. То се види и из цитираног пасуса жалбе на трећину, а и из једног мемоара руског конзула у Сарајеву 1859 г. кабинетима великих сила. Ту се каже: »Мјесто да узимају свој дио жетве кад је жито пожњевено, они су у доба сељачке буне у Посавини 1858 г. узимали за основицу сенеде које су писали мултезими или закупници десетине и у којима су самовољно одређивали величину жетве према процјени док је жито било још непожњевено. Сенеди су били писани турски, па их сељаци нису могли разумјети. Жетва је била процјењивана тако високо да су према њима аге узимале мјесто $^1/_3$ често $^1/_2$, а каткад и од правог рода.«[81])

Ми смо овдје поменули да се од сијена давала половина. Као што су претјерана давања аги, све више чинила кмета незаинтересованим у земљорадњи која је остајала екстензивна, а оруђа за обраду земље су остала стално примитивна, тако је исто штетно утицало узимање половине сијена на развитак сточарства.

Уочи устанка (1874), било је стање сточарства у Босни врло биједно у односу на могућности гајења стоке. У извјештају аустро-угарског генералног конзула у Сарајеву дра Теодоровића, изнесен је 1874 г. овакав биланс сточарства (овдје је испуштен Новопазарски санџак — В. Б.): оваца 1,200.474, јањади 439.056, коза 613.952, јаради 259.702, свиња 161.394, коња 98.147, волова 198.430, крава 169.313, телади 114.644. Свега 3,255.112 грла стоке.[82])

Стока је уз то трпила и од различитих болести, а нарочито од сточне куге, како се види из цитираног извјештаја дра Теодоровића. Кечет каже, да је од говеђе куге само 1862 г. покрепало око 300.000 комада говеда.[83]).

Закуп трећине. Као и десетина и трећина је нарочито послије Кримског рата и Париског мира 1856 г. давана у закуп.[84]) То нала-

[80]) Нил Попов, цит. дј. 318 и д. Код Б. Недељковића 250 и д.

[81]) Мемоар руског конзула у Сарајеву бр. 96 из 1859 у мемоару владе кабинетима великих сила 1860. Цит. код В. Поповића, цит. дј. 170.

[82]) Вој. Богићевић, цит. дј. 218.

[83]) Koetschet, Osman Pascha... 5.

[84]) Јеленић, Култура ... II, 271.

зимо и код Холечека, гдје се каже, како су неки бегови »угледајући се на државу давали трећину под закуп.«[85])

Навешћемо неколико примјера. Повјереништво везирских и вакуфских земаља на којима су такође радили кметови, увело је 1859 г. закуп (мултезимлук) и десетине и трећине. »Закупници бивши другари везира побирајући трећину и десетину за 10 година од кршћана незаситом лакомошћу, однесоше све до голе душе, што но се каже, од биједне раје. Повјереништво Тахир паше продаде трећину 1300 кућа Хусеин капетанових бивших кметова Мустафи паши Бабићу за 120 кеса (5000·форинти). За седам година скочи трећина ових биједних сирота на 1050 кеса (43.666 фор.), а придодав овоме још и ексика новчаног 3500 форинти, то је све укупно 47.166 форинти.« (Божић, цит. дј., 42).

Закуп трећине потврђује и наведена жалба кметова из 1859 г. гдје се каже: »Неки бегови, да би добили већи доходак од кметова, дају под закуп своје подати (приходе, намете) на годину или дужи рок, а закупац упропашћује кмета како је њему воља и узима од њега што може више«. Говорећи о Зворничком санџаку каже се у жалби: »У том истом санџаку има много кметова царских; али пошто се порез (дажбине) од њих издаје под закуп ономе ко да више, а откупна цијена се подиже сваке године, то су их закупници довели дотле да се ови разбјегавају пресељавајући се у друге крајеве царства.«[86])

Саферском наредбом било је забрањено да се трећина даје у закуп, али како се чини и та одредба остала је само на папиру.

Сервер паша је 1875 г. наредио да се строго примјени 11 § Саферске наредбе, по коме читлук сахибије не смију давати у закуп свој дио рода од читлука под пријетњом судске казне. Није нам познато какав успјех је постигнут овом мјером.[87])

Војница (беделија, аскерија, кременија). Један исто тако тежак порез као и десетина и трећина, била је војница, која је у народу позната под именом аскерија, беделија и кременија, а плаћали су је немуслимани јер нису активно служили војну службу.

До завођења војнице, плаћали су немуслимани врсту харача која се звала џ и з ј а, а која је укинута за Хуршид паше Хатихумајумом 1856 г. Џизја се узимала од оних турских поданика који нису морали ићи на војску, а то су били кршћани и цигани. Плаћана је једанпут годишње. Сакупљачи џизје звали су се џ и з ј е д а р и.[88])

Скарић тај порез зове обично харач и каже, да је укинут ирадом султана Абдул Меџида од 10 маја 1855 г., а која је потврђена Хатихумајумом 1856 г. Мјесто харача уведена је беделија

[85]) Холечек, цит. дј. 83.

[86]) Нил Попов, цит. дј. 318 и д. Код Б. Недељковића 250 и д. И Крешевљаковић помиње закуп царских хасова (малићана) које је по више ортака узимало у закуп. »То се одлично рентирало, а закупници се богатили на лак начин«« (Крешевљаковић, Капетаније...).

[87]) »Босна« бр. 490 од 3 и 15 XI 1875.

[88]) Х. Крешевљаковић, Капетаније, 127.

(војница). Харач је био порез на немуслиманске сељаке и варошане од дјечачког доба до дубоке старости. Ослобођени су били само они који су због каквог тјелесног и душевног недостатка били неспособни за рад. Харач је био тежак, нарочито због тога што су се при његову скупљању вршиле злоупотребе. Скупљали су га арачлије, а пошто је и харач даван у закуп, Порта је 1850 г. на пресију неких европских држава реформисала купљење харача и забранила давање харача у закуп. Плаћао је свако једнако — 15 гроша док 1855 г. није укинут.[89])

У доба Омер пашина боравка у Босни, дозволио је султан Абдул Мецид да раја међу собом купи харач. Из окружнице, што ју је католичким жупницима у Босни послао сутјешки гвардијан, види се да харач нису плаћала дјеца која нису била навршила 12 година, а да није узиман од слијепих и кљастих. Износио је 15 гроша на главу.[90])

Док је харач износио 15 пјастера (гроша), дотле војница није била свуда једнака и износила је 22 до 45 пјастера годишње. Била је разрезивана на немуслимане према броју кућа и без обзира ако неко нема никаква посједа земље и није способан за војску, због чега је за сељаке значила велики терет.[91])

Мартић у »Запамћењима« каже да се војница у народу звала кременијом, а висина јој је била 80 османлиских лира (1 лира = 10 форинти). Овај порез трајао је све до окупације, а плаћали су је немуслимани од 15 година старости па даље. Да ли је дјечак био способан за пушку, односно да ли треба да плаћа војницу, установљавало се на тај начин да му испод врата свежу гајтан и преко главе преметну назад; ако гајтан није могао прријећи преко главе, нису узимали харач (војницу).[92])

Тома Ковачевић помиње мјеста »која су заједно са Турцима ишла у војску и та нису плаћала харача.«[93])

Пред устанак је војница одређивана паушално. Висину је распоређивала сеоска општина и убирала према имовном стању

[89]) Скарић, Из прошлости . . ., 25. На другом мјесту Скарић каже, да је харача или џизје било три врсте, које су једна према другој стајале у односу 4 : 2 : 1. Најнижа харачка такса звала се edna и износила је старијих времена један дукат или 30 аспра (Georg Iskritsch, Das serbische Geldwesen с. 37. Скарић, Српско православни народ и црква у Сарајеву у 17 и 18 в. Сарајево 1828, 77). Према вриједности дуката мора да се мијењала и висина харача. Год. 1691 реформисано је давање харача и уведене су харачке тескере. Од тада је узиман харач у висини четири, два и једног малог дуката (Šerif-altun). При свршетку 18 в. или у почетку 19 в. износили су харач 12, 6 и 3 гроша (Jos Hammer, Des osman. Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung, I 331 и 333), Скарић, Срп. прав. народ . . . 77.

[90]) Др. Јулијан Јеленић, Извори за културну повијест бос. фрањеваца. Сарајево 1913, 176 и д.

[91]) В. Поповић, цит. дј. 171.

[92]) Фра Грга Мартић, Запамћења (1829—1878) Загреб 1906, 42. Холечек цитира жалбу тежака из 1859 и каже да је војница плаћана 100 па и преко 1000 гроша. Холечек, цит. дј. 82.

[93]) Тома Ковачевић, Опис Босне и Херцеговине. Београд 1879 с. 122 (маргина).

становника. Пошто су у комисијама били обично имућнији људи, они су настојали да на њих спадне мањи дио пореза, због чега је опет сиротиња страдавала. Утјеравана је без сажаљења као и десетина, због чега су сељаци крили мушке чланове својих породица. Др. Теодоровић наводи то као један од разлога да се у доба отоманске управе у Босни, никад није могао извршити тачан попис становника.[94])

Пелагић такође каже, да је војница била далеко већа од харача, па према томе тежак и неподносив порез.[95])

Годину дана по избијању устанка (1876), вилајетска влада је регулисала плаћање војнице, с тим »да се тај порез олакша«. Пошто се на сваких 180 муслимана узимао годишње у војску по 1 војник, одређено је, да се од сваких 180 немуслимана становника наплаћује војница од 1 човјека. Ослобођени су били поданици млађи од 20, а старији од 40 година и сви болесни и немоћни. Од осталих се имала војница наплаћивати тако »да се пређашња сума не умањи, но да се царској каси приход осигура.«[96]) Ово помиње и Скарић, не наводећи извор, и додајући да је ослобођење од војне дужности износило 5000 гроша. Та свота се подијели на 180 људи, па на сваког без разлике дође 27 гроша и 31 пара.[97])

Остали порези. Поред досад побројаних пореза, било их је још много ситнијих и крупнијих. У доба почетка распадања турског феудалног система у Србији и Босни, крајем XVI вијека у Турској је било 97 облика »обичних дажбина«. То је долазило одатле што су поједини намјесници и чиновници заводили порезе искоришћавајући их у личне сврхе.[98]) Порези које је раја плаћала у Босни, могли би се подијелити на сточарске и земљорадничке. То је долазило одатле што је Босна брдовита, а онда због заосталости оруђа и екстензивног начина обраде земље. Стога је сељачка привреда у Босни имала сточарски карактер, па су и порези одговарали оваквом облику привреде.[99])

Према извјештајима савременика догађаја пред устанак 1875 г., ми ћемо овдје набројати један дио пореза које је држава наплаћивала од угњетене раје. Др. Теодоровић помиње 1874 г. порез на овце и козе по 4 пјастера, на свиње које су досегле I годину старости 4 пјастера, на волове и коње по 10 гроша од комада.[100])

---

[94]) Вој. Богићевић, цит. дј. 228. Струкић цитира писмо Омер паше Латаса фрањевачком провинцијалу Кујунџићу гдје се фратрима наређује да купе порезе и »свакога опомену да не скривају оних који припадају под порез«. Струкић, Повјестничке цртице Крешева. Сарајево 1899, 118.

[95]) В. Пелагић, цит. дј. 82.

[96]) »Босна« бр. 527 од 19 и 31 јула 1876.

[97]) В. Скарић, Из прошлости..., 25.

[98]) Др. Никола Вучо, Привредна историја народа ФНРЈ до првог светског рата. Београд 1948, 161.

[99]) В. Скарић, Из прошлости ... 24.

[100]) Вој. Богићевић, цит. дј. 228. Скарић каже, да се на говеда и коње није плаћао никакав директан порез, јер су говеда спадала у тежачки инвентар. Скарић, Из прошлости ... 24, Ивић, који говори о догађајима у доба устанка 1875 каже да се за овце плаћало 4, а за свиње 5 гроша. (Премда је

Даљи порези су били: с а л а р и ј а — накнада у житу, јер је кмет морао издржавати спахију и његову пратњу за вријеме вршидбе; порез на шљиве к а ч а р и н а (казанија) — плаћали су немуслимани по 8 гроша на кућу, а муслимани га нису плаћали (реформом је овај порез повећан на 15 цванцика = 1 дукат); з е м љ а р и н а — према квантитету земље 1 акча на 2, 3 или 5 дунума; в е р г и ј а — општи порез на муслимане и немуслимане, на покретан и непокретан иметак и трговину.

Поред наведених пореза постојале су још разне таксе (ресми): с в а д б а р и н а (по Подрињу и Бос. Крајини с м р т н и ц а и у д а т н и ц а), д и м а р и н а, т а п у т а к с а (такса на тапије).[101])

Пелагић помиње још д у в а н и ј у — ђумрук од 5 гроша који је порастао на 10 гроша, с е р б е з и ј а — мјесто два цванцика (= 8 гроша) повећана је на 10 гроша с куће на кућу; т р а в а р и н а — плаћана је на пашу гдје пасе марва, ма да је народ у већини на своју земљу пуштао марву да пасе; ж и р о в н и ц а — »за жир у планинама од ког су у јесен и зими свиње израњују«. Све те даџије, каже Пелагић, бијаху три, пет, па и десет пута веће од пређашњих, прије 1850 г.«[102])

Скарић назива порез на ситну стоку — а г н а м, а помиње и порез, звани ј а ј л а к, који је плаћан за љетне планинске паше на које је излазила ситна, а дијелом и крупна стока; м у р у р и ј а — унутрашња царина на стоку која се прогонила због продаје; с е л а м е т-а к ч е — узиман је за издржавање стража које су биле постављене да се брину за сигурност путника и робе.[103])

свакако постојала одређена такса, органи власти је се нису увијек стриктно придржавале — В. Б.) Ивић, цит. дј. 6. Код В. Пелагића у цит. дј. на стр 82 налазимо такођер порез на говече и кљусе по 100 пара, пола франка, а »гди гди и више«.

[101]) В. Поповић, цит. дј. 87. За вергију каже Скарић да је то био порез што га је народ плаћао за покриће трошкова провинциске управе, у које се урачунавало издржавање везира, његова двора и канцеларије, путовање службених лица и татара, храна и коначење војске када путује на одређено мјесто, издржавање пандура (заптија), кирија за коње када преносе храну за војску, топове, муницију итд. Плаћања у два годишња таксита (рате), а плаћана је према прорачуну и разрезу на џемате, а у џематима на пореске главе, односно куће. Прије Тахир-паше (1847—1850) износила је вергија 22 гроша с куће на кућу. Тахир-паша је 1849 укинуо плаћање према прорачуну и разрезу и одредио на кућу 83 гроша, с тим да куће слабијег имовног стања плаћају мање од 83 гроша, а куће имућније више. Плаћала се једним оброком — у марту сваке године. Сарајевски муслимани били су опроштени вергије, али је та повластица укинута 1851 и вергија повећана на 85 гроша. Скарић, Из прошлости ..., 26. Говорећи о порезу казанији, каже Холечек, да су многи сељаци морали продати казане да би платили тај порез, а порез је морао платити и онај коме је казан прснуо. Печење ракије комове и шљивозе, било је раније сасвим слободно. Холечек, цит. дј. 82.

[102]) В. Пелагић, цит. дј. 83. Производња дувана била је према извјештају аустроугарског ген. конзула дра Теодоровића 1874 г. врло малена, свега 522.450 ока или 668.726 кг. Од тога је отпадало на Херцеговину 161.618 ока, а на Бањалучки санџак 175.849 ока. Држава је примала од дувана 516.168 пијастера порез, В. Богићевић, цит. дј. 217 и 230.

[103]) В. Скарић, Из прошлости ... 25,

Крешевљаковић помиње филурију и таксит. Скупљање таксита давао је валија људима од повјерења. Тај порез служио је за издржавање везира и као надокнада разних административних трошкова. Од капетана, повјераван је овај порез највише капетанима Градачца и Врандука. Овај порез није био сталан, па се морао сваки пут разрезивати. Плаћао се у готову, а и у натури, али су у том случају везири сами одређивали цијену животних намирница »да би висина пореза што боље испала у њихову корист«.[104])

Тома Ковачевић у својој књизи Опис Босне . . ., коју је писао, како се види из садржаја, у доба Омер-паше, зна за још ове порезе: порези ђурђевдански и лучински, што га плаћају тежаци од усјева и то на 100 ока 7—9 гроша; димница коју плаћају они који не сију жита — 6 гроша на годину; мензулана — плаћа се на шиник и то 100 ока 6 гроша; кршла — даје се за војску жито, сијено, слама, угаљ итд. Каже да турска господа — аристокрација — цару ништа не плаћају, а онда ливањски, гламочки и крајишки Турци. Тако је било до Омер-паше. Послије су дошли стални и повремени данци. У ове последње спада: грађење државних кућа, касарна, долазак и одлазак везиров и других царских капиџија, затим војни трошак везиров кад ратује против бунтовника — све плаћа сиротиња. Постојао је даље обичај, а искоришћавали су га многи аге, да кад се ко жени, мора дати господару из чијег је села дјевојка коју води 50 гроша за чизме и 20 гроша субаши за опанке; кад се дијеле, господару се даје во, кад кућни старјешина умре онда најбољи во, а кад господар иде у лов, треба њега, његово друштво и керове хранити, а није им доста, него и усјеве сатру.[105])

Да би раји било олакшано плаћање пореза, предвиђено је било по танзимату (Хатишериф од Гилхане 1839), да бегови дају кмету трећи дио пореза (царских намета), од куће око 90 гроша, који се дијеле према имовном стању становника тако да једни дају 100, други 200, понеки 300 па и 1000 гроша, а сиромашни, који ничег на свијету немају по 15, 10, 6 и 5 и мање гроша. Бегови требало је да дају за оне на које је пало 300 — трећи дио, тј. 100 гроша. Али они дају само трећину од 90 говорећи: »толико долази на кућу«, а за оне који дају мање од 90, дају стварно трећину. На тај начин плаћа сирота раја више порезе, него бегови који имају толико земље.[106])

Закуп пореза и такса. Крешевљаковић наводи примјере да су и џизја, харач, филурија, царине разних скела, даване још у другој половини XVIII в. у закуп. Закупници су били и капетани. Сами закупници су опет, мања подручја закупљеног пореза издавали другима под закуп. Тако је ишао закуп на закуп. То је све ишло на штету оних који су плаћали. Сваки је закупник тежио

[104]) Х. Крешевљаковић, Капетаније и капетани, 126.
[105]) Тома Ковачевић, цит. дј. 15 и 16.
[106]) Нил Попов, цит. дј. 318 и д. Код Б. Недељковића 250 и д.

за што већом користи. Даће нису биле велике, каже Крешевљаковић, али њихова продаја и препродаја повлачила је за собом велике невоље ... Каже да се ипак нешто предузимало да се раја заштити од »експлоатације закупника прихода са тимара и зијамета, да је дато капетанима да воде надзор над закупницима.«[107])

Какав је тај надзор морао да буде, довољно је истакнути да су и сами капетани узимали порезе у закуп.

Порези су пред устанак 1875 г. плаћани у натури и новцу. Десетина је плаћана у натури, док је држава није узела као свој порез, послије чега се плаћала у новцу. Трећина је узимана и у нарави и у новцу. Сви остали државни порези, плаћани су углавном у новцу.

У цитираној жалби кметова од 1859 г. се каже у тачци 5: »Није-дан господар неће да узима земаљске производе од кмета, већ их претвара у новац, како му је згодније, а ти производи које је кмет подигао својим крвним трудом, стају га много скупље, него кад би их куповао за новац. Па гдје је награда за његов тешки рад?«[108])

Беглучење (ангарија, работа). Беглучење се може сматрати феудалном обавезом, која је била за кмета необично тешка. Поменули смо напријед да је Тахир паша 1848 г. укинуо на основу султанова фермана беглучење у цијелој Босни и Херцеговини и да је као накнада беговима, заведена трећина као јединствен облик доприноса читлук сахибијама.

Како је изгледало беглучење до 1848 г. има о томе доста података код савремених хроничара, путописаца и историографа. Јеленић, говорећи опсежно о току вилајетске скупштине у Травнику 1848 г., каже да је рекао Тахир паша: »Највеће потешкоће беглучења (работа) бива: Бези и аге нагоне кмете, не само да им ораницу поору, косницу покосе и све код конака утеслиме, него још више да морају они и њихове жене и цуре доћи у конак и бекчад љуљати, керовима беговским међу кувати и давати и друге послове све без паре радити итд. А од свега тога, нити шта има у шеријату, нити у царској вољи, него сте, ви бези, све те зулуме измислили. Дакле, честити цар хоће, како сам вам казао, да се сви ти зулуми укину.«[109])

У једном извјештају из овога времена се каже: »Више њима (беговима) него себи радимо. Неснoсна су тлачења; недјељама и светковинама бивамо натјеравани на тежачке послове.«[110])

---

[107]) Х. Крешевљаковић, Капетаније, 131.

[108]) Нил Попов, цит. дј. 318 и д. Код Б. Недељковића 250 и д.

[109]) Јеленић, Култура ... II, 281.

[110]) А. Бабић, цит. дј. 141. Цитира Хранића, Кметовско питање уБиХ. Сарајево 1911 с. 25. Порта је, не могући се борити против осионих спахија, пуштала прећутно да надокнаде на рачун кметова оно, што су изгубили са војно административних положаја. То су спахије нарочито искоришћавали беглучењем, тј. присилним радом кметова на беговској баштинској земљи. У једном извјештају из овога времена се каже: »Више њима (беговима) него себи радимо. Несносна су тлачења; недјељама и светковинама бивамо

Говорећи о стању босанских кметова под турском управом, рекао је Петар Кочић у Бос. Сабору 1911 г.: »Кмет и кметица морали су шта било она три дана радити, па макар и вратима шкрипати или преносити рецимо пијесак с једног мјеста на друго. Осим тога на беглучиштима су се дешавале и такве ствари, које су веома осјетно вријеђале најинтимније осјећаје кметова.«[111])

Како је у свом првобитном и најтежем облику изгледало беглучење, које је имало карактер радне ренте, види се и из овог описа: »Беглучење које су капетани попримили од спахија овако се извађало: Мјесто деветине или трећине, коју сад тежаци давају, беглучио је кршћанлук без разлике спола, у свако вријеме, што се каже и у петак и у светак, онолико колико је ага, ол' капетан захтјево. Давали су кршћани по свом иметку од једне до десет ока масла крављег са једним годишњаком овном за »курбана«, мјесто данашње половине сијена коју уведе самосиље господара. Поврх свег тог још су давали тако званог »ушура« (заостатка) од пшенице, кукуруза, јечма, зоби и друге хране по пет, десет и педесет осмака (осмак је лакши од мјерова).«[112])

Али, и послије службеног укидања беглучења 1848 г., није се престало са том праксом. Поједине спахије су у мањој или већој мјери и надаље натјеривали кметове на беглучење. То се види из једног царског фермана објављеног 1851 г. у доба боравка Омер паше у Босни, гдје се између осталог каже да »господари — аге ...ангарију или беглучење (роботу) од раје изискују... због чега се то забрањује.«[113])

А да се незаконито беглучење протегло и до 1859 г. види се из поменуте раније претставке Порти, гдје се каже у тач. 3, под насловом »работа«: »Раја ради за бегове још увијек стално иако је Порта укинула работу.« »Наше је једино право радити земљу, а они нас могу прогнати. Господари узимају кметове са пољског рада, кад им је воља и не плаћају раји за њене работе и трошкове за изградњу кућа и других господских зграда.«[114])

Да је и беглучење продужено све до почетка устанка 1875 г., а то значи све до окупације Босне 1878 г., најбоље свједочи султанов ферман од 13 зилкаде 1292 (1876) гдје се каже: »Дужност је власти да наше поданике од свога приморавања и свијех злоупотреба поштеди од којијех је један шкодљива ангарија, која је у начелу већ забрањена.«[115])

натјеравани на тежачке послове«. Бабић, 141. Ковачевић овако говори о беглучењу: »Беглук је највећа куга која затире босанску рају цијеле године; и мушко и женско служе своме господару, своје жито гледа како му од непогодног времена пропада, а господско обрађује, а када на њиви посла нестане, онда мора ићи кући господаревој службу чинити. Ковачевић, цит. дјело 16.

[111]) Говор Петра Кочића, Споменица с. 92.

[112]) И. Д. Божић, цит. дј. 25 и 26.

[113]) Јеленић, Култура ... II, 269.

[114]) Нил Попов, као горе.

[115]) »Босна« бр. 498 од 29 XII 1875, 10 I 1876,

Протјеривање кмета са чифлука. Поред свих невоља које је трпио, кмет је најзад могао да буде протјеран са земљишта што га је обрађивао и да се преко ноћи нађе са својом породицом »на ледини«.

Ми се овдје нећемо упуштати у правно разматрање овога питања, него ћемо опет покушати, да на основу свједочанстава савременика и изворног материјала који нам стоји на располагању, дамо јасну слику ове социјалне невоље босанског кмета.

Царским ферманом, издатим у доба Омер паше 1851 г. изричито је у 2 и 3 тачци регулисано ово питање. Тачка 3: »Ако би господар одлучио да избаци кмета који на себе уписану њиву није обрађивао и друге своје погођене дужности није на вријеме испуњавао због своје неваљалштине, или ако би се који усудио да мјесто боравка присваја и каже: ја одавде нећу да изађем, или би занемаривао свој властити посао давши се на кирициЛук и трговину, а онда такође који би сјеме, волове и другу стоку добивену у аманет мало по мало појео, попио, расуо, смако и тако се показао невјерним; или ако би се доказало да не може да се подноси са другим сусједом — таквог треба избацити и не дозволити штете господарима. Али и кмет, кад би у невријеме, то јест док још махсулах (љетина) није дигао с њива које је посијао, био би оштећен; стога такви кметови које би требало избацити, пошто су њихови кабаети (погрешке) доказани на мјесту, имају се осудити на избацивање, али им треба да се даде рок да пријеђу на друго мјесто док својих усјева не дигну и не пренесу. Господар је, кад тај рок стигне, дужан да послије процјене плати, кад се ови дигну, а мјесто њих узму други. Господар ће обавијестити у мјесту оне који воде нуфус (попис становништва) и пописују народ, како је одскора започето. Тачка четврта: »Ако неки кмет не би могао да остане задовољан на ком чифлуку (баштини) или му није могуће да живи због којег другог разлога, па би хтио да се пресели на друго мјесто у невријеме, па би земље које је засијавао остале необрађене, што би нанијело господару штету, не може то учинити, па је кмет дужан ако хоће да се отсели да свога господара обавијести шест мјесеци раније, како би могао наћи другог човјека, а земља да не остане пуста. Ко би прекршио ову одредбу биће враћен на старо мјесто и остати све дотле, док се не нађе други чифчија.«[116])

Овај ферман донесен је свакако ради тога што су аге злоупотребљавали наредбе које су до овога времена постојале у погледу протјеривања кмета са земље. Да је тога било, има такође доста података.

Ми ћемо цитирати само један, послије овог фермана, а то је навод из цитиране жалбе кметова Порти 1859 г. Ту се каже: »Господари дужни су давати сјеме за сјетву, волове за орање, дужни су подићи кућу или платити њено изграђивање. Али, бегови ништа од тога не дају кметовима, и нека би једна лоза становала

---

[116]) Јеленић, Култура... II, 268.

Протјеривање кмета са чифлука. Поред свих невоља које је трпио, кмет је најзад могао да буде протјеран са земљишта што га је обрађивао и да се преко ноћи нађе са својом породицом »на ледини«.

Ми се овдје нећемо упуштати у правно разматрање овога питања, него ћемо опет покушати, да на основу свједочанстава савременика и изворног материјала који нам стоји на располагању, дамо јасну слику ове социјалне невоље босанског кмета.

Царским ферманом, издатим у доба Омер паше 1851 г. изричито је у 2 и 3 тачци регулисано ово питање. Тачка 3: »Ако би господар одлучио да избаци кмета који на себе уписану њиву није обрађивао и друге своје погођене дужности није на вријеме испуњавао због своје неваљалштине, или ако би се који усудио да мјесто боравка присваја и каже: ја одавде нећу да изађем, или би занемаривао свој властити посао давши се на кирицилук и трговину, а онда такође који би сјеме, волове и другу стоку добивену у аманет мало по мало појео, попио, расуо, смако и тако се показао невјерним; или ако би се доказало да не може да се подноси са другим сусједом — таквог треба избацити и не дозволити штете господарима. Али и кмет, кад би у невријеме, то јест док још махсулах (љетина) није дигао с њива које је посијао, био би оштећен; стога такви кметови које би требало избацити, пошто су њихови кабаети (погрешке) доказани на мјесту, имају се осудити на избацивање, али им треба да се даде рок да пријеђу на друго мјесто док својих усјева не дигну и не пренесу. Господар је, кад тај рок стигне, дужан да послије процјене плати, кад се ови дигну, а мјесто њих узму други. Господар ће обавијестити у мјесту оне који воде нуфус (попис становништва) и пописују народ, како је одскора започето. Тачка четврта: »Ако неки кмет не би могао да остане задовољан на ком чифлуку (баштини) или му није могуће да живи због којег другог разлога, па би хтио да се пресели на друго мјесто у невријеме, па би земље које је засијавао остале необрађене, што би нанијело господару штету, не може то учинити, па је кмет дужан ако хоће да се отсели да свога господара обавијести шест мјесеци раније, како би могао наћи другог човјека, а земља да не остане пуста. Ко би прекршио ову одредбу биће враћен на старо мјесто и остати све дотле, док се не нађе други чифчија.«[116])

Овај ферман донесен је свакако ради тога што су аге злоупотребљавали наредбе које су до овога времена постојале у погледу протјеривања кмета са земље. Да је тога било, има такође доста података.

Ми ћемо цитирати само један, послије овог фермана, а то је навод из цитиране жалбе кметова Порти 1859 г. Ту се каже: »Господари дужни су давати сјеме за сјетву, волове за орање, дужни су подићи кућу или платити њено изграђивање. Али, бегови ништа од тога не дају кметовима, и нека би једна лоза становала

[116]) Јеленић, Култура... II, 268.

на некој земљи и више од сто година и учинила је плодном, ако се само бегу прохтије он може да протјера кмета не давши му за то ништа.«[117])

Стога је ово питање било поново регулисано Рамазанским законом (erazi kanun namesi) од 7 рамазана 1274 (= маја 1858). По том закону, земљиште које се три године узастопце не обрађује има се одузети од посједника (тапу сахибија) и продати на лицитацији ономе ко зна да га зирати.«[118])

Најзад је то питање поново регулисано познатом Саферском наредбом, гдје се каже да је ага могао отјерати сељака само у случају, ако не би двије године узастопце давао бегу доприноса.[119])

Као и све друге одредбе и ова се редовно злоупотребљавала. Ивић је нашао у саслушањима сељака избјеглица 1875 г. наводе, гдје они кажу да је »спахија могао да по вољи истјера рају са цијелом фамилијом из куће, а кад раја оде кајмакаму па се потужи, овај одговори: »Спахија је чобан, а раја марва; чобан смије марву да тјера куд хоће.«[120])

Све ове недаће босанског кмета врло добро је уочио поменути турски научник О. Л. Баркан, који сматра да је овако тешко социјално-економско стање босанског кмета, било од великог утицаја и на сам развитак земљорадње. Он баца кривицу и на бегове, који су прешли у градове и тако »запустили своју дужност да сељаке заштите од кризе и несигурности и од безобзирних ћехаја и закупаца.« Сељаци су стога постали слаби привредници и да не би користили својим господарима, који су изгубили сваки ауторитет и углед, површно су обрађивали земљу. То је опет довело до осиромашења кмета и разних болести, чиме је стање кметова још више погоршано, а и приход бегова се силно смањивао.[121])

Баркан је, ма да другим ријечима, јасно истакао, да је тешко стање у коме је кмет босански живио пред устанак, посљедица немоћи турске централне власти да обузда феудалце као и посљедица супротности које се јављају у процесу распадања феудалног поретка у чијем су се крилу стварали нови капиталистички производни односи. Сељак, притјешњен свима могућим недаћама, ступио у борбу са државом, која је за њега означавала и поробљивача и експлоататора и тражио своју економску и политичку слободу. За нас је карактеристично и то, да је један турски научник као

---

[117]) Нил Попов, као горе. У контракту беговско-кметовском за Тахир-паше утврђено је да »без комисије установљене ad hoc од разних вјероисповјести не смије бег својевољно свог кмета дигнути са селишта (читлук). Ако би комисија одредила да се има дићи кмет са селишта, тада би му бег имао да исплати све трошкове које је кмет начинио док је њиве искрчио, оградио, зграде поградио итд. Ј. Д. Божић, цит. дј. 45.

[118]) Кочић Петар, Говор у Бос. Сабору, Споменица 94.

[119]) Холечек, цит. дј. 84.

[120]) Ивић, цит. дј. 6.

[121]) О. Л. Баркан, цит. дј., 292.

што је О. Л. Баркан увидио и отворено констатовао тешко стање, што га је проживљавао босански кмет у доба распадања Османске империје.

Судске прилике у Босни пред устанак 1875. Пред устанак 1875 г. објављено је неколико реформама којима се проглашавају немуслимани равноправни пред законом са муслиманима. Године 1854 објавио је Хуршид паша царски ферман »којим се проглашавају ваљаним и свједочанства хришћана.«[122])

Већ самим тим је казано, да је немуслиманска раја била у неку руку грађанин другог реда. Поменути швајцарски професор Кинкл и о томе пише: »У Босни су управа и судство здружени у рукама једног чиновника. Мудир је на селу био уједно административни и судски чиновник, а дешавало се често да му је повјеравано и прикупљање пореза. У свима питањима власништва, он је био и тужиоц и судија. Није боље ни код градских судова. Према реформном закону Хатихумајуму требало је да су хришћани изједначени са Турцима пред судом, а код већих судова требали су да буду постављени хришћански присједници. Али пракса!«[123])

Како је у ствари изгледало на судовима, пише Мартић у својим »Запамћењима« и описује судовање за Шериф Осман паше: »Бијаше судбена управа рђава у самом Сарајеву, особито од оног времена кад је установљен босански вилајет. Он (Осман паша) поставио је на меџлисе људе по свом начину, а он изнад свих и без његовог мига, није нико смио ни једно рјешење отсјећи; народ је стога звао судије и чланове меџлиса — еветашима (= људи који све повлађују, аминаши — В. Б.) који све потврђују што им се нареди. Свуда су постављени пашини људи за присједнике и били су понечим награђени, а и он сам је помоћу њих долазио до прихода.«[124])

Кад би се раја пожалио на неку кадиску пресуду, везир је слао кавазе који су извиђали тужбе и доносили пресуде ко их боље подмити. Ко је изгубио парницу, ваљало је да плати изметију, тј. труд кавазу (најмање 500 гроша), а обично 7—900 гроша (кавази нису имали сталне плате).«[125])

Порта је покушала да у току самог устанка реформише судство, па је напријед цитираним ферманом из 1876 г. поново проглашена једнакоправност немуслимана пред судом.[126])

Непознато нам је какве је практичне резултате имала та реформа.

Администрација. Опште је позната ствар да је турска администрација нарочито пред окупацију Босне била врло рђава. Не-

[122]) Јеленић, Култура ... II, 269.

[123] G. Kinkel, цит. дј. 33. Садржај Хатихумајума код Ј. Х. Васиљевића у цит. дј. 147. Ту се каже: »Установљују се мјешовити судови за светрговачке иступе и преступне предмете. Свачији, без разлике вјере исказ пред судом биће једнако примљен код свих мјешовитих судова«.

[124]) Јеленић, Култура ... II, 220.

[125]) Т. Ковачевић, цит. дј. 13.

[126]) »Босна« бр. 498 од 29 XII и 10 I 1876.

што је О. Л. Баркан увидио и отворено констатовао тешко стање, што га је проживљавао босански кмет у доба распадања Османске империје.

Судске прилике у Босни пред устанак 1875. Пред устанак 1875 г. објављено је неколико реформа којима се проглашавају немуслимани равноправни пред законом са муслиманима. Године 1854 објавио је Хуршид паша царски ферман »којим се проглашавају ваљаним и свједочанства хришћана.«[122])

Већ самим тим је казано, да је немуслиманска раја била у неку руку грађанин другог реда. Поменути швајцарски професор Кинкл и о томе пише: »У Босни су управа и судство здружени у рукама једног чиновника. Мудир је на селу био уједно административни и судски чиновник, а дешавало се често да му је повјеравано и прикупљање пореза. У свима питањима власништва, он је био и тужиоц и судија. Није боље ни код градских судова. Према реформном закону Хатихумајуму требало је да су хришћани изједначени са Турцима пред судом, а код већих судова требали су да буду постављени хришћански присједници. Али пракса!«[123])

Како је у ствари изгледало на судовима, пише Мартић у својим »Запамћењима« и описује судовање за Шериф Осман паше: »Бијаше судбена управа рђава у самом Сарајеву, особито од оног времена кад је установљен босански вилајет. Он (Осман паша) поставио је на меџлисе људе по свом начину, а он изнад свих и без његовог мига, није нико смио ни једно рјешење отсјећи; народ је стога звао судије и чланове меџлиса — еветашима (= људи који све повлађују, аминаши — В. Б.) који све потврђују што им се нареди. Свуда су постављени пашини људи за присједнике и били су понечим награђени, а и он сам је помоћу њих долазио до прихода.«[124])

Кад би се раја пожалио на неку кадиску пресуду, везир је слао кавазе који су извијђали тужбе и доносили пресуде ко их боље подмити. Ко је изгубио парницу, ваљало је да плати изметију, тј. труд кавазу (најмање 500 гроша), а обично 7—900 гроша (кавази нису имали сталне плате).«[125])

Порта је покушала да у току самог устанка реформише судство, па је напријед цитираним ферманом из 1876 г. поново проглашена једнакоправност немуслимана пред судом.[126])

Непознато нам је какве је практичне резултате имала та реформа.

Администрација. Опште је позната ствар да је турска администрација нарочито пред окупацију Босне била врло рђава. Не-

---

[122]) Јеленић, Култура . . . II, 269.

[123] G. Kinkel, цит. дј. 33. Садржај Хатихумајума код Ј. Х. Васиљевића у цит. дј. 147. Ту се каже: »Установљују се мјешовити судови за светрговачке поступе и преступне предмете. Свачији, без разлике вјере исказ пред судом биће једнако примљен код свих мјешовитих судова«.

[124]) Јеленић, Култура . . . II, 220.

[125]) Т. Ковачевић, цит. дј. 13.

[126]) »Босна« бр. 498 од 29 XII и 10 I 1876.

уредност чиновника и њихова надалеко позната подмитљивост била је општа карактеристика турске админстрације. Сами чиновници, већином странци Османлије, гледали су са презиром на домаће људе.

Др. Кечет који је био нарочити поштовалац Осман паше, наводи један типичан случај корупције. Он каже да су и нижи чиновници морали да подмићују више, ако су хтјели да се задрже на свом положају. Кад се неки цариник из Ливна обратио директору царина у Сарајево по неком послу, овај му је поручио да му пошаље бар 300 пртокала (= наранџи, а то у преносном смислу значи дуката). За кадије каже Кечет, да су дарови била толико уобичајена ствар, да онај кадија који не би хтио да прими дарова, не би имао повјерења у народу.[127])

Васо Пелагић је отворено рекао у својој одбрани 1868 г.: »Мало је овдје артије и мастила да се опишу сви јади, који народ трате од себичних и покварених државних чиновника.«[128])

Довољно је прелистати службене вилајетске новине у времену 1875 до 1878 г., па би се у објављеним уредбама, ферманима и упутствима нашло доста елемената, који јасно говоре о томе да је босанска раја пред устанак 1875 г. трпила и сувише тежак и неподносив притисак, како од стране својих угњетача феудалаца, тако и од лоше турске управе у Босни. У свему је социјално економски моменат био најјачи и у ствари био главни покретач устанка у Херцеговини и Босанској Крајини.

Неколико мишљења о социјално-економским узроцима устанка 1875—1878 г.

Излажући опширно узроке и ток устанка у Босанској Крајини, каже Васо Пелагић:

»Није ова буна планула из религиозног, нити националног фанатизма, као што неки веле, већ је она нужна посљедица споменутих узрока, који су скроз на скроз социјалне природе и у неколико из политичких побуда.«[129]) »Трећина и десетина и уз то неједнакост пред законом, биле су најдубље чињенице и потпаљивачи ове буне; то је народ дигло на оружје и у крв натјерало.«[130]) »Главни узроци овоме устанку су били: п р в о — велике даџије; д р у г о, што се даџије нису употребљавале на унапређење и општу корист свију народних чланова, већ само на уживање и раскош оних, који су народ презирали, глобили, заглупљивали и угњетавали; т р е ћ е, крштене и некрштене аге и бегови и други закупници, који од 1850 тако немилосрдни постадоше, изгледаше као да мисле, е је »премилостиви бог« и земљу и народе и човјекову слободу и културу њима под аренду дао, да вољно по свом

[127]) Koetschet, Osman-Pascha . . .10.
[128]) Из аутобиографије Васе Пелагића. »Развитак«, Бања Лука 1910, 75.
[129]) В. Пелагић, цит. дј. 39.
[130]) Исто, 82.

ћефу господскоме, над угњетеним, сиротним и уморним радницима пландовати могу; четврто, поменути се терети никако не смањиваху, већ умножаваху; пето, што су државни закони и управљачи државе, упркос садањем духу времена, кињили и гонили слободну и истинску ријеч и напредну мисао, гди год се појавила, а тако исто и правичне књиге и новине и слободоумно школовање и саборисање и све остало, што је дисало духом истине и правде и шесто, што је народ почео да увиђа, да се тај државни ред и поредак одржава, не ради благостања, среће и слободе његове, већ само за то да господа лакше господски живити и народ глобити и угњетавати могу и да је државни морал из темеља прљав и нечовјечан. Јер, под заштитом тога морала и тога друштвеног реда и поретка, државна и новчана господа одријеше народу и кожу с леђа; па му још не дају да се жали на тај терет и ту неправду и да тај поредак бољим замијени.«[131])

Др. Кечет у својим успоменама каже, да је отоманском изасланику у доба устанка Сервер паши рекао, да су »исти они људи, којима је он препустио да спроведу побољшање хришћанског сеоског становништва — прави узрочници крајње жалосног и опасног стања у коме се земља сад налази. Поменуо му је случај, како су управо последњих година кметови хришћани код Равног и у околини Мостара учинили плодним запарложено тло и примили на ту земљу од владе тапију. Међутим, њих су бегови и аге под пријетњом казне затвором приморали да ове култивисане земље предају њима као власништво.«[132]) Приликом бављења у Цариграду, рекао је др. Кечет великом везиру Решид паши »да Турци нису никад ни најмање покушавали да стишају супротности које су се све више заоштравале између босанских феудалних господара с једне, и њихових кметова с друге стране, који су тежили за слободом.«[133])

Нарочито је карактеристично по овој тези мишљење поменутог проф. Кинкла: »Земља, гдје онај који је обрађује, нема на њу права својине, гдје није заштићена част жене и гдје се пред судом не може постићи правда — шта преостаје потлаченом, него да бјежи у планину и ту образује чете и да тријеби своје крвопије с пушком и ханџаром у руци. Тако се десило у јуну прошле године. Сељак знаде да му припада земља, да му је преваром и силом одузета и он тражи своје власништво да му се врати. Букнула је аграрна револуција као у Француској, гдје је још прије сто година исто тако двије трећине земље било у рукама свештенства и племства. Овакве револуције завршавају само пуном промјеном власништва земље. У последњим преговорима са аустриским мировним комесаром, захтијевали су устаници да им се једноставно врати ½ укупне земље која припада бегу. Порта сама не би могла да то ријеши јер нема моћи, а скоро ни права да одузме посједни-

---

[131]) Исто, 84—85.
[132]) Koetschet, Aus Bosniens Türkenzeit ... 20.
[133]) Исто, 42.

цима њихов иметак, а још мање има новаца да искупи половину земље у Босни и Херцеговини. Промјене ове врсте не би могла да спроведе никаква господујућа влада, него се то може постићи само револуцијом. Остају, дакле, могућа само два излаза: или да устанак буде сломљен послије чега би дошла крвава одмазда и потпуно опустошење ових земаља, или побједа устанка, а онда прелажење земље у посјед сељака. Слабост је западне Европе, што се плаши ове друге могућности и хоће да је отклони дипломатским шаховским потезима. Та промјена посједа десила се и у Србији и сада земља цвјета и брзо се развија у правцу европске културе. За остала подручја Турске неће тога пута рјешења, јер се на њему укрштавају наде Русије у односу на Цариград, а Аустрија види за се неприлике у оснивању јаке југословенске државе. Па ипак је најпростије човјечанско право да европска Турска припадне народима који су од почетка наше историје сједили на том тлу. Они су разнолике крви и схватљиво је да не могу створити јединствену централизовану државу. Али, ништа не спријечава Румуње, Словене, Бугаре, Арбанасе и Грке да према претежности становништва створе националне државе и да те државе, чији се интереси поклапају, ступе послије побједе над Османлијама у конфедерацију Балканског Полуострва. Западна Европа сигурно не може ријешити источно питање, препустимо га, дакле, судионицима да мачем пресијеку Гврдијев чвор — препустимо им послије тога пун успјех њиховог крвавог дјела.«[134])

Вође устанка 1875—1878 о узроцима устанка. Из захтјева, што су их постављале вође устанка турској влади и из разних претставки великим силама, посве се јасно види да је економски моменат имао главну улогу при дизању устанка.

Почетком устанка су, каже Пелагић, — »жеље и захтјеви устаника били врло умјерени: да се укину трећина и десетина и да пред законом буду сви једнаки и равноправни. Спахије не хтједну пристати на захтјеве устаничке, власт их није била кадра на то присилити, иако је била вољна ма каквом измирењу с народом. Борба се продужила . . .«[135])

У пуномоћи, што су је херцеговачки устанички вође предали 1876 г. Гаври Веселицком-Божидаревићу да може у њихово име водити преговоре с великим силама и заступати њихове користи, стоји у 1 тачци: »да народ херцеговачки барем трећину земље као своју сопственост посједује.«[136])

У пуномоћи, што су је устаници Босанске Крајине дали Веселицком, нарочито се подвлачи захтјев »да се земље одузму од спахија и даду земљодјелцима.«[137])

Сам Веселицки у меморандуму, што га је 30 јуна 1878 г. поднио Берлинском конгресу се каже: »Кметови нека одмах и сви

[134]) G. Kinkel, цит. дј. 38—40.
[135]) В. Пелагић, цит. дј. 35.
[136]) Красић, цит. дј. 44.
[137]) Исто, 47.

уједанпут буду власници оних земаља које су за себе сами обра-
ђивали, а тако исто и оних мјеста на којима су имали своје куће,
које су скоро све порушене.«[138])

У меморандуму што су га вође устаника саставиле у Тишков-
цу у Бос. Крајини за конференцију великих сила у Берлину, за-
хтијева се у 3 тачци за случај да Босна и Херцеговина буду про-
глашене аутономним: »да се земљорадња опрости спахиског
феудализма, а земљорадницима земље које су обрађивали, да
се уступе у сопственост.«[139])

Устаници, који су на захтјев Аустрије, када су империјали-
стичке државе Европе за зеленим столом у Берлину ријешиле
судбину Босне и Херцеговине, морали 18 августа 1878 г. да поло-
же оружје у Србу, дали су изјаву команданту аустроугарских оку-
пационих група генералу Филиповићу изјаву, у којој се између
осталог каже: »Борили смо се за истинско ослобођење од својих
зала и несрећа, а не за то да промијенимо јарам за јарам.«[140])

Најзад ћемо цитирати мишљење и турског научника О. Л.
Баркана, који каже: »Од 1840 г. покрети и борбе за слободу који
су обухватили цијелу средњу и источну Европу, и сељачке буне,
проширили су се и на османлијске земље и потакли на разми-
шљање сељаке, који нису имали своје земље, о стварним узроци-
ма њихових невоља.«[141])

Закључак

Устанак у Босанској Крајини и Херцеговини био је крвав и
потрајао је пуне три године. Он по својим мотивима који су га
покренули, по стању које је у Босни и Херцеговини било пред
устанак и по самоме своме току, у многоме личи на Први српски
устанак од 1804 године. Међутим, прилике које су владале у ме-
ђународним односима Европе у доба Првог српског устанка и
Босанско-херцеговачког устанка, нису биле исте, нити су друштве-
но економски односи били исти.

Рјешавање босанско-херцеговачког питања пало је у жари-
ште источне кризе и нашло се у замршеном склопу разних импе-
ријалистичких тежња европских држава и то је био главни
разлог, што Босна, послије толико проливене људске крви, по-
слије толико патњи под отоманском управом и послије толико
материјалних жртава босанске раје, није могла да збаци туђин-
ско ропство што је био главни циљ устанка 1875—8 године, него
је ипак морала да »један јарам замијени другим«.

Ми овим кратким прегледом нисмо ни из далека исцрпили
све оне многобројне недаће које је подносила угњетена раја и
сва она прегалаштва и напоре, које је у својој борби против до-
маћих феудалних експлоататора и туђинске отоманске управе
показивала.

---

138) Исто, 66.
139) Исто, 199.
140) Исто, 207.
141) О. Л. Баркан, цит. дј., 287.

Из тога излагања и појединих навода, које смо покушали да што стварније документујемо, видјело се како класни интереси здружују све угњетене, без обзира на све оне умјетне разлике које су експлоататори створили да би их што лакше поробљавали.

Све тежње и сви прохтјеви како феудалаца, тако и владајућих фактора Османлија, сводили су се на једно: извући максимум користи за себе од биједне раје, не презајући ни од инквизиторских мјера, какве су се употребљавале само у доба борбе реакционарног католицизма против јеретичких покрета.

Ми смо иако у најмањој мјери, изнијели разна мишљења странаца о самом устанку и његовим узроцима и увјерили смо се, да су та мишљења била готово иста. Такођер смо се увјерили да је устанак код свих напредних људи изазвао симпатије и дивљење.

У сам ток устанка умијешале су се и разне тамне силе, које су га хтјеле да искористе у своје династичке или уопште једностране циљеве, које су ставиле изнад општих народних циљева.

То су све били главни разлози да су Босна и Херцеговина морале да замијене једног експлоататора другим, који се одмах у почетку своје насилничке владавине латио истих сретстава и истих метода у угњетавању босанског сељака кмета и радног човјека уопште, какве је употребљавао и његов претходник Османска империја.